

Krzysztof Biel ■

Zrozumieć odstąpienie od przestępczości. Definicje, teorie i kierunki badań empirycznych

Understanding desistance from crime: Definitions, theories and directions for empirical research

Abstrakt: Odstąpienie od przestępczości jest dominującą kategorią badawczą w kryminologii i pedagogice resocjalizacyjnej od przeszło 30 lat. W Polsce nie jest to jednak kategoria dobrze znana i zbadana. Specyfika szerokiego nurtu badań nad odstąpieniem od przestępczości wyraża się w tym, że nie wyjaśnia, dlaczego ludzie popełniają przestępstwa, ale raczej dąży do wyjaśnienia, dlaczego ludzie starają się zakończyć karierę kryminalną. Celem artykułu jest prezentacja najnowszych ustaleń dotyczących definicji odstąpienia od przestępczości i teoretycznych perspektyw wyjaśniających mechanizmy zmiany w procesie odstąpienia. Ponadto wskazane zostaną możliwe kierunki prowadzenia badań empirycznych w zakresie kryminologii i pedagogiki resocjalizacyjnej, które mogą mieć zastosowanie w naszym kraju i mogą wzbogacić nasze rozumienie procesu odstąpienia od przestępczości.

Słowa kluczowe: odstąpienie od przestępczości, definicje odstąpienia, perspektywy teoretyczne odstąpienia, czynniki subiektywne i strukturalne, badania empiryczne

Abstract: Desistance from crime has been a dominant research category in criminology and resocialisation pedagogy for more than 30 years. In Poland, however, it is not a well-known or commonly researched topic. The peculiarity of the broad stream of research on desistance from crime is that it does not explain why people commit crimes, but rather seeks to explain why people end their criminal careers. The aim of this article is to present recent findings on the definition of desistance from crime and theoretical perspectives that explain the mechanisms of change in the process of desistance. In addition, possible directions for empirical research in the field of criminology and resocialisation pedagogy which may be applicable in our country and which may enrich our understanding of the process of desistance from crime are indicated.

Keywords: desistance from crime, definitions of desistance, theoretical perspectives on desistance, subjective and structural factors, empirical research

Wstęp

Odstąpienie od przestępczości jest przedmiotem dociekań naukowych, który zagościł na dobre w badaniach kryminologicznych w latach osiemdziesiątych dwudziestego wieku. *Desistance from crime* lub *desistance from offending*, przetłumaczone jako „odstąpienie od przestępczości” i wprowadzone do literatury polskiej przez Macieja Muskałę (2016: 135), stały się kluczowymi słowami prowadzonych badań szczególnie w krajach Europy Zachodniej i w Ameryce Północnej. Specyfika szerokiego nurtu badań nad *desistance* wyraża się w tym, że nie wyjaśnia, dlaczego ludzie popełniają przestępstwa, ale raczej dąży do wyjaśnienia, dlaczego ludzie zaprzestają popełniania przestępstw i starają się wytrwać w swoich postanowieniach. Angielski czasownik *to desist* oznacza „przestać robić coś, zaprzestać lub powstrzymać się”. W przypadku badań kryminologicznych chodzi więc, najogólniej mówiąc, o zaprzestanie działalności przestępczej. Pojęcie *desistance from crime* budziło kontrowersje w niektórych środowiskach jeszcze u progu XXI wieku, na co zwracają uwagę John Laub i Robert Sampson (2001: 8). Otóż notują oni, że redaktor czasopisma, w którym złożyli do druku tekst, stwierdził, iż nie ma takiego słowa jak *desistance* (*was not a word*) i nie powinno być ono używane w artykułach naukowych. Dzisiaj termin ten w pełni zakorzenił się w literaturze akademickiej, a coraz częściej zajmuje porządne miejsce, zarówno w polityce kryminalnej, jak i praktyce resocjalizacyjnej. Niemniej jednak na polskim gruncie odstąpienie od przestępczości pozostaje ciągle mało eksplorowanym polem działalności badawczej. Co prawda, wspomniany już pedagog resocjalizacyjny Maciej Muskała (2016)¹ przybliżył to zagadnienie polskiemu czytelnikowi, jednak pozostaje ono przedmiotem nielicznych, jak dotąd, badań empirycznych (Biel 2017, 2018a, 2018b; Szczepanik 2017; Klaus 2021).

Niniejszy artykuł ma na celu prezentację głównych teorii odstąpienia od przestępczości oraz wskazanie możliwości i kierunków badań naukowych prowadzonych w nurcie *desistance*. W tym celu najpierw przedstawię najnowsze ustalenia definicyjne odstąpienia od przestępczości, następnie przybliżę powstawanie i rozwój podstawowych teorii wyjaśniających *desistance* i wreszcie zaproponuję wskazania do empirycznej weryfikacji teoretycznych założeń odstąpienia od przestępczości.

1. Definicje odstąpienia od przestępczości

Debata wokół definicji odstąpienia od przestępczości odzwierciedla różnorodność teoretycznych koncepcji *desistance* oraz wyzwania związane z jej empirycznym

¹ W książce „*Odstąpienie od przestępczości w teorii i praktyce resocjalizacyjnej* autor zaprezentował badania narracyjne na grupie byłych recydywistów. Pozostałe publikacje autora (Muskała 2017, 2018, 2019, 2020) mają charakter opracowań teoretycznych.

pomiarem (Weaver 2019: 642). W jednym, jak i w drugim obszarze występuje mnogość ujęć definicyjnych odzwierciedlających różnorodność stanowisk teoretycznych i podejść badawczych autorów. Wynika to z faktu, jak twierdzi Shadd Maruna, że *desistance* jest pojęciem „nietypowym”, ponieważ ma ono uchwycić raczej brak aktywności niż jej obecność (Maruna 2001: 17). Michael Rocque, analizując definicje *desistance* na przestrzeni ostatnich 40 lat, przytacza 30 różnych ujęć teoretycznych odstępiania od przestępczości i tyle samo operacjonalizacji definicji, którymi autorzy posługiwali się w swoich badaniach (Rocque 2021: 34–39). W teoretycznych konceptualizacjach odstępiania od przestępczości można wyróżnić dwa kierunki analiz, a mianowicie postrzeganie *desistance* jako punktu końcowego oraz jako procesu (niektórzy mówią nawet o dwu etapach lub „erach”. Zob. Rocque 2021: 9).

1.1. *Desistance* jako punkt końcowy

Pierwszy kierunek, bardziej właściwy ostatnim dwóm dekadom XX wieku, postrzegał *desistance* jako punkt końcowy oznaczający „zakończenie kariery przestępczej” (Shover, Thompson 1992: 89), lub „moment zakończenia kariery przestępczej” (Farrall, Bowling 1999: 253). Shadd Maruna sugeruje, że „literatura dotycząca kariery przestępczej tradycyjnie wyobraża sobie *desistance* jako wydarzenie – nagłe zaprzestanie zachowań przestępczych” (Maruna 2001: 22). Takie podejście koncentruje się na określeniu przedziału czasowego „wolnego od przestępczości”, który stanowi moment zakończenia kariery przestępczej. Nie ma tu jednak klarowności, w odniesieniu do jakiego okresu można mówić o odstępianiu od przestępczości. Mimo kontrowersji wokół takiego sposobu ujmowania *desistance*, niektórzy badacze próbują zdefiniować statystycznie liczbę lat potrzebnych do uznania kariery przestępczej za zakończoną, zwaną „czasem na odkupienie” (Bushway, Nieuwbeerta, Blokland 2011: 29). Ma to znaczenie szczególnie w przypadku polityki kryminalnej i związanych z nią sankcji karnych wobec recydywistów. Chodzi tu bowiem o identyfikację punktu, w którym byli przestępcy są statystycznie nie do odróżnienia od ogólnej populacji pod względem ryzyka popełnienia przestępstwa. Na podstawie przeprowadzonych badań przyjmuje się, że jeżeli okres wolny od przestępczości trwa od siedmiu do dziesięciu lat, skutkuje podobieństwem statystycznym między byłymi przestępcami i osobami niepopołniającymi przestępstw (Kurlychek, Brame, Bushway 2007: 80). Inni autorzy stwierdzają, że rzeczywisty czas potrzebny na „odkupienie” zależy w dużej mierze od wieku osoby w momencie skazania, jak również od liczby wcześniejszych skazań. „Czas odkupienia” jest najkrótszy dla starszych przestępców i tych z krótszą historią kryminalną (2–6 lat), co jest argumentem potwierdzającym perspektywę wyrastania z przestępczości (Farrington 1986). Ponadto „czas na odkupienie” zależy od rodzaju przestępstwa: jest krótszy dla przestępców przeciwko mieniu (około pięciu lat) niż przestępców agresywnych wykraczających przeciwko zdrowiu i życiu (około ośmiu lat) (Bushway, Nieuwbeerta, Blokland 2011: 52–53).

Ustalenia te prowadzą do konkluzji, iż heterogeniczność sprawców ma duże znaczenie w prawidłowym definiowaniu odstąpienia od przestępczości, dlatego nie można przykładać jednej miary do wszystkich przypadków (*one size does not fit all*).

Jednak, jak zauważa David Farrington, nie możemy tak naprawdę ocenić, czy jednostka odstąpiła od przestępczości po dwóch, pięciu czy nawet po dziesięciu latach. Jego zdaniem „dopiero po śmierci człowieka możemy mieć stuprocentową pewność, że zaprzestał on popełniania przestępstw” (Farrington 1992: 523). Główne zastrzeżenie podejścia statycznego do definiowania *desistance* dotyczy więc arbitralności przy wyborze punktu progowego, który może stanowić granicę między przestępczością a jej punktem końcowym. Poza tym wnikliwe badania karier przestępczych ujawniły, że długotrwała działalność przestępcza jest sporadyczna (Maruna 2001), a u wielu przestępców ma ona tendencję do dryfowania (Matza 1964) lub zygzakowania między przestępczością a życiem zgodnym z prawem. Daniel Glaser pisze, że „Ci, którzy żyli zarówno w świecie przestępczym, jak i w typowym świecie społecznym, mogą iść zygzakowaną ścieżką pomiędzy nimi” (Glaser 1964: 54, podaję za Piquero 2004: 109). Dowody z badań nad *desistance* pokazują również, że wiele początkowych prób odstąpienia od przestępczości kończy się niepowodzeniem. W związku z tym istnieje wysokie prawdopodobieństwo, że przypadki nawrotów (*relapses*) będą powszechne. Alex Piquero (2004: 105) argumentował, że „sprawcy doświadczają krótkich lapsusów i sporadycznych epizodów przestępczości występujących czasami w nieprzewidywalnych odstępach czasu”.

W badaniach, w których *desistance* traktuje się wyłącznie jako punkt końcowy, a nie jako proces, bardziej prawdopodobne jest zaobserwowanie zastoju w popełnianiu przestępstw i zamaskowanie postępów wykonanych w kierunku odstąpienia od przestępczości. Deirdre Healy (2010: 5) opisała niejednoznaczność dotyczącą tego, kiedy faktycznie doszło do odstąpienia, jako „różne odcienie szarości”. Przytacza również różne badania, które wykazały, że wielu przestępców stopniowo zmniejsza częstotliwość i dotkliwość popełnianych czynów zabronionych i może czasami uczestniczyć w czynach antyspołecznych lub niezgodnych z prawem, które wiążą się z mniejszym ryzykiem skazania, aby nie narażać na szwank tych aspektów swojego życia, które można uznać za bardziej „tradycyjne” lub „mainstreamowe” (jak zatrudnienie, małżeństwo, rodzicielstwo itp.). Niektóre osoby, uważane za odstępujące od przestępczości, nadal więc mogą się angażować w zachowania przestępcze (*false desistance*, zob. Kazemian 2007: 9) i potrafią uniknąć aresztowania poprzez zmniejszenie częstotliwości lub wagi popełnianych przestępstw. Powoduje to, że granice między trwaniem w przestępczości a odstąpieniem mogą często wydawać się nieostre, ponieważ większość przestępców będzie prawdopodobnie stale przechodzić od popełniania przestępstw do ich niepopełniania, a „całkowita przestępczość” lub „całkowity konformizm” raczej nie są stanami, które osiąga wiele osób (Bottoms et al. 2004: 383).

1.2. *Desistance* jako proces

W nowszych opracowaniach, datowanych od początku XXI wieku, odstępianie od przestępczości coraz częściej definiowane jest nie jako jednorazowe wydarzenie, ale jako „dynamiczny, wieloaspektowy proces, trwający stan, którego osoby pracujące nad powrotem do normy doświadczają” (Muskala 2016: 143). Ten drugi kierunek definiowania *desistance* zrodził się z przekonania, że skupienie się na ostatecznym stanie, w którym dochodzi do popełniania przestępstw, nie uwzględnia procesu, który ludzie podejmują w celu zerwania z przestępczością: „model dynamiczny jest znacznie bardziej wyrazisty niż model statyczny [zakończenia], gdy chodzi o naturę procesu odstępiania od przestępczości” (Bushway, Thornberry, Krohn 2003: 146). W ten sposób badacze próbują przewyżyć zastrzeżenie właściwe dla definicji statycznych, że skupienie się na zakończeniu przestępstwa ignoruje postępy poczynione przez jednostkę w kierunku *desistance*. Dla przykładu John Laub i Robert Sampson rozróżniają „zakończenie” (*termination*), oznaczający wynik: „moment, w którym aktywność przestępcza ustaje”, oraz „*desistance*”, czyli „proces przyczynowy, który wspiera zakończenie przestępczości” (Laub, Sampson 2001: 11).

Badacze definiujący odstępianie od przestępczości jako proces wyraźnie wskazują, że rozpoczyna się ono znacznie wcześniej niż ostatecznie zdarzenie kryminalne. Procesualność *desistance* skierowała myślenie teoretyków na poszukiwanie różnych faz lub etapów tego procesu. Najbardziej rozpowszechniony i uznany sposób ujmowania etapów procesu *desistance* opracowany został przez Shadda Marunę, Russa Immarigeona i Thomasa LeBela (2004: 18; Maruna et al. 2004: 274), którzy wyróżniają dwie fazy odstępiania: pierwotną i wtórną. Używają oni terminologii zaczerpniętej z klasycznej definicji dewiacji Edwina Lemerta, który widzi dewiację pierwotną jako początkowe, eksploracyjne zachowanie antyspołeczne, a dewiację wtórną jako zachowanie antyspołeczne, które pojawia się w wyniku bycia naznaczonym jako przestępca (Lemert 1951: 75–76, podają za Maruną, Immarigeon, LeBel 2004: 19). Pierwotne *desistance* stanowi początkowy proces zmiany zachowania, w którym przestępcy próbują przybrać szaty konformizmu. Ze względu na charakter dokonywania tak konsekwentnej zmiany proces odstępiania często charakteryzuje się zrywami i startami, a więc pierwotne *desistance* jest często tymczasowe i „w najbardziej podstawowym i dosłownym znaczeniu oznaczałoby każdą przerwę w karierze przestępczej”. Faza ta koncentruje się więc na tym, co dana osoba *robi* lub czego *nie robi*. Prawdziwa zmiana ma miejsce w przypadku wtórnego *desistance*, który opiera się na nowej prospołecznej tożsamości. Wtórne *desistance* to przejście od nieprzestępczego zachowania do przyjęcia roli lub tożsamości osoby zmienionej. W przypadku wtórnego odstępiania przestępczość nie tylko ustaje, ale „istniejące role ulegają zmianie” i następuje „reorganizacja oparta na nowej roli lub rolach” (Maruna, Immarigeon, LeBel 2004: 18). Wychodząc poza rzeczywistość behawioralną związaną z *nierobieniem* (niewykonywaniem) czynności i związanymi z nimi obawami, wtórne *desistance* przenosi nacisk na *bycie* i *stawanie się* w życiu człowieka.

Twórcy podziału na pierwotne i wtórne *desistance* sugerują, że nie ma sensu zawracać sobie głowy badaniami nad pierwotną fazą odstąpienia, gdyż nie wniosą one nowej wiedzy do poznania procesu odstąpienia od przestępczości (Maruna, Immarigeon, LeBel 2004: 19). Odmiennego zdania są badacze, którzy, wskazują na zalety badań pierwotnej fazy odstąpienia (Healy, O'Donnell 2008: 28; Healy 2010: 35; Doekhie Dirkzwager, Nieuwbeerta 2017: 473). Sam King (2014: 33) stwierdza, że istnieje także wiele powodów, które przemawiają za tym, że należy prowadzić badania nad pierwotną fazą odstąpienia. Chodzi głównie o to, że tylko niewielka część osób opuszczających zakłady karne będzie w stanie osiągnąć fazę wtórnego odstąpienia, dlatego badania, które analizują indywidualne doświadczenia od początku procesu *desistance*, mogą dostarczyć przydatnych informacji o przyczynach i motywacjach prowadzących do zainicjowania procesu zmiany. Badania koncentrujące się na wtórnym odstąpieniu są w stanie odkryć czynniki, które przyczyniają się do długotrwałego utrzymania stanu niekaralności i przyjęcia „tradycyjnej” tożsamości, natomiast te, które koncentrują się na pierwotnym odstąpieniu, są w stanie szczegółowo zbadać czynniki, które mogą spowodować odejście od przestępczości (King 2014: 33).

Niedawno Fergus McNeill zaproponował koncepcję trzeciorzędowej fazy *desistance*, aby podkreślić jeszcze jeden ważny aspekt potrzebny do uzyskania długotrwałej zmiany, a mianowicie uznanie przez innych, że były przestępca faktycznie się zmienił oraz rozwój poczucia przynależności społecznej. Trzeciorzędowe *desistance* odnosi się więc „nie tylko do zmian w zachowaniu lub tożsamości, ale do zmian w poczuciu przynależności do (moralnej i politycznej) społeczności”, obejmujących to, jak jednostka postrzega swoje miejsce w społeczeństwie oraz jak ją widzą inni (McNeill 2016: 201). Fergus McNeill i Marguerite Schinkel argumentują, że skoro tożsamość jest społecznie konstruowana i negocjowana, długotrwała zmiana jest efektem nie tylko subiektywnego poczucia, ale także sposobu, w jaki osoba jest postrzegana przez innych i jak widzi swoje miejsce w społeczeństwie. Stąd autorzy konkludują, że *desistance* jest „procesem społecznym i politycznym w takim samym stopniu jak procesem osobistym” (McNeill, Schinkel 2016: 608).

Autorzy zauważają ponadto, że procesy wtórnego i trzeciorzędowego odstąpienia oraz reintegracji ze społecznością wiążą się z czymś więcej niż instrumentalnym przestrzeganiem prawa i „dobrym zachowaniem” (np. przestrzeganiem zasad, współpracą z władzami, demonstrowaniem zachowań prospołecznych). Czasami obejmują one również procesy tworzenia dobra, wyrażające ludzką potrzebę generatywności i przyczyniania się do dobrobytu innych, np. wypełnianie zobowiązań jako partner, rodzic lub obywatel. Ale przynależność ta rozumiana jest jako pełne uczestnictwo w życiu społecznym, co oznacza, że były przestępca jest osobą cieszącą się należnym dostępem do wszystkich zasobów, praw i możliwości, które zwykle mają inni obywatele (Graham, McNeill 2018: 436).

Definiowanie faz odstąpienia od przestępczości zrodziło pytanie o linearność czy sekwencyjność procesu, to znaczy jego wymiar temporalny. Otóż, od samego początku konceptualizacji procesu *desistance* nie traktowano go w kategoriach

następstwa czasowego, chociaż poszczególne etapy mogą następować po sobie w sposób mniej lub bardziej sukcesywny. Ten niesekwencyjny, nieliniarny aspekt częściowo wyjaśnia, dlaczego *desistance* jest procesem wielowarstwowym i nie daje się zredukować do modelowania predykcyjnego dotyczącego prawdopodobieństwa odstępiania od przestępczości (Day, Halsey 2022: 6).

Aby uniknąć nieporozumień dotyczących temporalnej konceptualizacji procesu odstępiania, Brieg Nugent i Marguerite Schinkel (2016: 570) zastosowały nieco inną terminologię dla pierwotnych, wtórnych i trzeciorzędowych komponentów *desistance*. Proponują używanie terminów: „*act-desistance*” na określenie niepopelniania przestępstw, „*identity desistance*” dla internalizacji tożsamości wolnej od przywiązania do przestępstw oraz „*relational desistance*” dla podkreślenia uznania zmiany przez innych. Ich zdaniem ta terminologia lepiej opisuje różne aspekty procesu *desistance* niż określenia „pierwotny”, „wtórny” i „trzeciorzędowy”, ponieważ nie sugeruje ona kolejności w czasie ani ważności poszczególnych etapów. Ważne z punktu widzenia readaptacji społecznej jest stwierdzenie, że „*act-desistance*” i „*identity desistance*” pozostają w zasięgu zasobów osobistych jednostki, natomiast „*relational desistance*” zależy od kontroli i uznania innych (Nugent, Schinkel 2016: 570).

2. Teorie odstępiania od przestępczości

Różne sposoby definicyjnego ujmowania terminu „odstępianie od przestępczości” sugerują zarazem różnorodne podejście do teoretycznego wyjaśniania uwarunkowań *desistance*. Podobnie jak nie ma jednej definicji *desistance*, tak nie ma jednej teorii, która nosiłaby znamiona teorii holistycznej, zdolnej wyjaśnić wszelkie kwestie związane z pytaniem: dlaczego ludzie przestają popełniać przestępstwa? Kilkadziesiąt lat namysłu nad tematem odstępiania od przestępczości przyczyniło się do powstania wielu interpretacji teoretycznych etiologii *desistance*. Teoretyczne perspektywy są wspólne w zakresie konceptualizacji *desistance* jako procesu. Różnią się natomiast sposobem wyjaśniania tego, w jaki sposób człowiek odstępkuje od przestępczości i co ten proces wspiera.

Dla lepszego zobrazowania różnorodnych podejść teoretycznych teorii odstępiania od przestępczości zostaną przedstawione z czterech ogólnych perspektyw proponowanych przez Beth Weaver: perspektywa indywidualna i podmiotowego sprawstwa; perspektywa społeczna i strukturalna, perspektywa interakcjonistyczna oraz perspektywa sytuacyjna. Teorie sytuujące się w perspektywie indywidualnej i podmiotowego sprawstwa opierają się na ustalonych związkach między wiekiem a pewnymi zachowaniami przestępczymi, lokując wyjaśnienia *desistance* w ramach teorii odwołujących się do wieku i reformy dojrzewania oraz teorii racjonalnego wyboru, które kładą nacisk na wewnątrzindywidualne procesy poznawcze. Teorie

społeczne i strukturalne obejmują teorie więzi społecznych i kontroli społecznej, które generalnie zakładają związek między odstępstwem od przestępczości a okolicznościami zewnętrznymi wobec jednostki, chociaż obejmują one reakcję jednostki na te okoliczności i interakcję z nimi. Takie teorie podkreślają znaczenie więzi z rodziną, zatrudnieniem lub programami edukacyjnymi, które przyczyniają się konformizmu jednostki. Teorie interakcjonistyczne w różnym stopniu uwzględniają interakcję między indywidualnym działaniem a strukturami społecznymi. Podkreślają one znaczenie subiektywnych zmian w poczuciu własnej osoby i tożsamości. Wreszcie perspektywa sytuacyjna *desistance* ilustruje, jak różne aspekty środowisk społecznych ludzi i sytuacyjne rutynowe działania również wpływają na zmianę zachowania (Weaver 2019: 3).

2.1. Perspektywa indywidualna i podmiotowego sprawstwa

W ramach tej perspektywy zostaną przedstawione dwie teorie wyjaśniające proces *desistance*: teoria oparta na krzywej wiek–przestępczość i teorii dojrzewania oraz teoria racjonalnego wyboru.

2.1.1. Krzywa wiek – przestępczość i perspektywa dojrzewania

Badania nad karierą kryminalną wskazują, że ludzie zaczynają popełniać przestępstwa we wczesnym okresie dojrzewania, wskaźniki przestępczości osiągają punkt kulminacyjny w późnym okresie dorastania lub we wczesnej dorosłości, a większość osób przestaje popełniać przestępstwa przed osiągnięciem wieku 30 lub 40 lat. Takie rozumienie sprawia, że przestępczość jest interpretowana przede wszystkim jako zjawisko związane z wiekiem (Farrington 1986: 189, 235–236).

Badanie krzywej wiek–przestępczość ma swoją długą, ponadstuletnią, historię. Już w 1937 roku kryminolodzy z Harwardu Eleonora i Sheldon Glueckowie (1937: 105) stwierdzili, że „starzenie się jest jedynym czynnikiem, który wyłania się jako istotny w procesie poprawy” przestępców. Jednak za głównych adwokatów w traktowaniu wieku jako jedynego czynnika odpowiedzialnego za przestępczość uznaje się Trávisa Hirschiego i Michaela Gottfredsona. W swojej pracy przedstawili przekonujący argument, że wiek i przestępczość są podobnie powiązane w czasie i miejscu, to znaczy, że przestępczość spada po osiągnięciu dorosłości. Ta krzywa wiek–przestępczość, jak stwierdzili, jest „jednym z brutalnych faktów kryminologii” (Hirschi, Gottfredson 1983: 552). Po wykreśleniu krzywych zależności między wiekiem a przestępczością w kilku okresach i w różnych krajach, stwierdzili, że rozkład przestępczości ze względu na wiek jest niezmienny w różnych warunkach społecznych i kulturowych (Hirschi, Gottfredson 1983: 554). Ich zdaniem przestępczość maleje wraz z wiekiem nie z powodu czynników społecznych czy instytucjonalnych, które różnią się w zależności od jednostki, ale wynika raczej z „nieuchronnego starzenia się organizmu” (Gottfredson, Hirschi 1990: 141).

Wiek uznaje się w kryminologii za jeden z najbardziej solidnych predyktorów zaangażowania w przestępczość. Jednak teorie odwołujące się jedynie do krzywej wiek–przestępczość łączone są z szerszą perspektywą dojrzewania, która wykracza poza czysto biologiczny aspekt starzenia się organizmu. Dla przykładu, głównym argumentem Gluecków było to, że po pewnym czasie zachowania przestępcze ulegają naturalnemu spowolnieniu i że nie są one spowodowane przede wszystkim „wplywami środowiska”. W miarę dojrzewania jednostka zaczyna podejmować bardziej odpowiedzialne decyzje i rozumie, że „przestępstwo nie prowadzi do satysfakcji” (Glueck, Glueck 1974: 170). Glueckowie nie postrzegali dojrzewania jako wydarzenia, które dzieje się według z góry ustalonego procesu, w którym, na przykład, w określonym wieku jednostki stają się „dorosłe”. Raczej ludzie dojrzewają w różnym wieku i na różnych etapach cyklu życia, natomiast niektórzy w ogóle nie dojrzewają w pełnym tego słowa znaczeniu. W odniesieniu do wyjaśnienia związku między dojrzewaniem a przestępczością, Glueckowie stwierdzili: „nie wiek *per se*, ale raczej nabycie pewnego stopnia tego, co nazwaliśmy «dojrzewaniem», niezależnie od wieku, w którym jest to osiąganе wśród różnych grup przestępców, jest znacząco związane ze zmianami w zachowaniach kryminalnych raz rozpoczętych (Glueck, Glueck 1945: 84, cyt. za Rocque 2014: 3). Dla Gluecków odstępianie od przestępczości jest normatywne i oczekiwane, a wyjątkowe sytuacje chronicznej przestępczości tłumaczyli niedojrzałością. W podobnym tonie wypowiada się Travis Hirschi i Michael Gottfredson (1986: 57), którzy twierdzą, że *desistance* jest procesem spontanicznym, a zmiana zachowania przychodzi z wiekiem i następuje niezależnie od tego, co dzieje się wokół.

Teorie próbujące wyjaśnić odstępianie od przestępczości w kategoriach krzywej wiek–przestępczość i perspektywy dojrzewania poddawane są ostrej krytyce. Np. Fergus McNeill i inni (2012: 4) stwierdzają, że chociaż wiek pozostaje wśród najlepszych predyktorów *desistance*, to jednak teoria ta nie wytrzymała prób czasu. Shadd Maruna (1997: 2–3) zauważa, że sam wiek nie może być jedynym wyjaśnieniem zmiany. Ponadto autor dodaje, że teorie, które biorą pod uwagę jedynie wiek lub inny pojedynczy normatywny wzorzec rozwoju, nie są w stanie wyjaśnić heterogeniczności ścieżek prowadzących do odstępiania od przestępczości (Maruna 1997: 3). W podobnym tonie nieco później piszą Jeffrey T. Ulmer i Darrell Steffensmeier (2014: 394): „krzywa wiek–przestępczość wydaje się różnić w swoich specyficznych cechach w zależności od rodzajów przestępstw, pozycji strukturalnej grup oraz kontekstów historycznych i kulturowych”. Autorzy ci przyznają, że po przekroczeniu wieku średniego starzenie się wiąże się z zauważalnym spadkiem energii i siły fizycznej, co wpływa na obniżenie poziomu przestępczości, jednak czynnik ten nie może być rozpatrywany w izolacji od innych faktorów. Wraz z wiekiem przestępcy mogą nauczyć się, że przestępstwo nie popłaca, doświadczają innych oczekiwań ze strony osób bliskich (ustatkowanie się i zachowywanie się na miarę pełnionych ról społecznych). Ponadto takie czynniki, jak „zmęczenie” i „spowolnienie” związane z procesem starzenia się miały wpływ na przekonanie przestępców, że czas z tym skończyć (Sparkes, Day 2016: 54).

Beth Weaver (2019: 5) twierdzi, że koncentracja na starzeniu się i dojrzewaniu jako zjawisku uniwersalnym lub naturalnym nie pozwala na uchwycenie indywidualnych ścieżek odstąpienia od przestępczości. Powoduje to oderwanie jednostki od kontekstu, w którym zachodzą te zmiany rozwojowe, ignorowanie roli procesów relacyjnych, kulturowych, społecznych i strukturalnych.

Mimo krytyki perspektywa dojrzewania pozostaje ciągle przedmiotem eksploracji naukowych w etiologii procesu odstąpienia od przestępczości. Nowsze analizy wskazują na zmiany kognitywne w obrębie mózgu, które są częścią procesu dojrzewania. Psycholog Laurence Steinberg (2008: 82–83) pokazuje jak dwa „systemy” w mózgu dojrzewają w różnym tempie w okresie dojrzewania, narażając jednostki na kłopoty. Perspektywa dwusystemowa zakłada, że podejmowanie ryzyka w połowie okresu dojrzewania jest wynikiem zwiększonej reaktywności systemu społeczno-emocjonalnego na tle wciąż dojrzewającej kontroli poznawczej. W późniejszym okresie życia system społeczno-emocjonalny staje się mniej reaktywny, a system kontroli poznawczej silniejszy i bardziej efektywny. Łącznie zmiany te prowadzą do wzrostu podejmowania ryzyka w okresie dojrzewania, po którym następuje jego spadek w miarę wchodzenia w dorosłość (Strang, Chein, Steinberg 2013: 1). Shulman i in. (2016: 114) stwierdzają, że zarówno psychologiczne, jak i neuronalne przejawy wrażliwości na nagrodę wzrastają między dzieciństwem a okresem dojrzewania, osiągając szczyt w późnym okresie dojrzewania, a następnie spadają. Z drugiej strony, psychologiczne i neuronalne odzwierciedlenie lepszej kontroli poznawczej wzrasta stopniowo i liniowo w okresie dorastania i wczesnej dorosłości. Sugeruje to, że adolescenty są bardziej niż inne grupy wiekowe skłonni do podejmowania zachowań ryzykownych.

Mając na uwadze fakt, że wiek i perspektywa dojrzewania nie opierają się jedynie na czynnikach biologicznych, lecz mają związek z innymi czynnikami (psychologicznymi czy społecznymi) Michael Rocque (2014, 2017) proponuje podejście integrujące różne aspekty dojrzewania oraz postuluje konieczność opracowania wieloaspektowej koncepcji starzenia się i dojrzewania jako procesów biologicznych, psychologicznych i społecznych, które działają interaktywnie i mają wpływ na odstąpienie od przestępczości na poziomie indywidualnym i grupowym.

Warto w tym miejscu przytoczyć wyniki badań prowadzonych w Polsce w grupie przestępców z tzw. pokolenia milenijnego (osoby, które weszły w dorosłość na początku XXI wieku) prezentujące typologię trajektorii przestępczych 1867 osób. Analizy Justyny Włodarczyk-Madejskiej i Dominika Wzorka (2021: 227–290) pozwoliły zidentyfikować sześć typów trajektorii przestępczych. Najliczniejszą grupę (prawie 70%) stanowią „nie-sprawcy”, którzy w życiu dorosłym nie popełnili żadnego przestępstwa (lub tylko jedno) i nie można ich zaliczyć do grupy „sprawców z karierą przestępczą”. Natomiast pozostałe 30% zbiorowości to osoby, które popełniły w dorosłości co najmniej dwa przestępstwa. Autorzy wyróżnili tu pięć typów trajektorii: sprawcy przypadkowi, sprawcy czasowi o niskim i wysokim poziomie intensywności (odpowiedzialni za największą liczbę przestępstw), sprawcy późnoaktywni oraz sprawcy chroniczni. Mając na uwadze perspektywę wyrastania

z przestępczości, należy stwierdzić, że większość przestępców faktycznie odstępuje od przestępczości na pewnym etapie życia, niemniej jednak pozostaje pewna grupa przestępców chronicznych, którzy nie są w stanie pokonać piętujących się problemów (jak uzależnienie, brak głębokich relacji społecznych) i kontynuują karierę kryminalną przez całe życie. To właśnie ta grupa powinna się znaleźć „szczególnym kręgu zainteresowań polityki kryminalnej” (Włodarczyk-Madejska, Wzorek 2021: 289).

2.1.2. Teorie racjonalnego wyboru

Teorie racjonalnego wyboru pojawiają się w literaturze po 1980 roku i koncentrują się na świadomym podejmowaniu decyzji przez człowieka. Innymi słowy, teorie te sugerują, że wraz z wiekiem i doświadczeniem zmienia się analiza kosztów i korzyści, która leży u podstaw działań człowieka. Korzyści płynące z przestępstwa maleją, a koszty postrzegane są jako większe, co prowadzi do zmniejszenia zachowań antyspołecznych.

Perspektywy racjonalnego wyboru w kryminologii wyłoniły się z tak zwanej szkoły neoklasycznej, nazwanej tak ze względu na podobieństwo do klasycznej szkoły kryminologii. Często uznawana za pierwszą „szkołę myślenia” w tej dziedzinie i dostarczająca pierwszy zestaw teorii omawianych w tekstach kryminologicznych, szkoła klasyczna stoi na stanowisku, że zachowanie przestępcze można sprowadzić do prostych wyborów dokonywanych przez ludzi. Człowiek jest istotą racjonalną i dokonuje nieustannych wyborów. Zarówno więc przestępczość, jak i odstępianie od przestępczości mieści się w obrębie racjonalnych wyborów człowieka (Błachut, Gaberle, Krajewski 2000: 41–43, 53–54). Neoklasyczna kryminologia, wyrosła jako reakcja na dominację pozytywnego podejścia do przestępczości i sprawcy przestępstw, obejmowała m.in. teorię racjonalnego wyboru (Clarke, Cornish 1985). W książce Dereka B. Cornisha i Ronalda V. Clarke’a (1986) *The Reasoning Criminal*, Maurice Cusson i Pierre Pinsonneault opracowali ściśle racjonalną teorię wyboru odstępiania od przestępczości. Przyjęli oni za cel udzielenie odpowiedzi na pytanie: „Co sprawia, że osoba decyduje się zaprzestać popełniania przestępstw?” (Cusson, Pinsonneault 1986: 73). Podstawową przyczyną prowadzącą do zmiany jest wystąpienie pewnego rodzaju szoku. Może nim być doświadczenie bliskie śmierci związane z aktywnością przestępczą, wyrok karny czy utrata bliskich relacji. W konsekwencji sprawca zaczyna oceniać swój styl zachowania i rozważa, czy jego zachowanie przestępcze jest warte podejmowanego ryzyka. Ocena ta jest negatywna i prowadzi do decyzji o odstępianiu od przestępczości.

Autorzy dopuszczają również możliwość tzw. opóźnionego odstraszenia, czyli zmianę w kalkulacji kosztów i korzyści, która pojawia się wraz ze starzeniem się. Na przykład wraz z wiekiem (lub doświadczeniem) przestępcy mogą zdać sobie sprawę, że kradzież coraz mniej się opłaca, a perspektywa ewentualnego uwięzienia

jest bliższa, niż wcześniej sądzili. Badacze wyróżniają cztery elementy opóźnionego odstraszania, a mianowicie:

- 1) wyższa ocena prawdopodobieństwa kary;
- 2) rosnące dolegliwości związane z uwięzieniem;
- 3) świadomość surowości kolejnych wyroków;
- 4) rosnące poczucie strachu przed karą (Cusson, Pinsonneault 1986: 76).

Podobną perspektywę racjonalnego wyboru *desistance* przedstawia Neal Shover. Po pierwsze, autor stwierdza, że z czasem idea zyskowej kariery przestępczej słabnie. Kariera przestępcza zaczyna być postrzegana jako głupie wybryki młodości, które stają się coraz bardziej niebezpieczne. Po drugie, z wiekiem ludzie zaczynają dostrzegać, że mają ograniczony czas na Ziemi, a możliwość spędzenia dwóch lat za kratkami dla 50-letniego człowieka to perspektywa coraz bardziej przerażająca. Po trzecie, rzeczy, których mężczyźni pragną od życia, zmieniają się z czasem. Priorytetem nie jest już bogacenie się, ale dobre życie. Wreszcie przestępcy sugerowali, że są zbyt „zmęczeni”, aby angażować się w fizyczną działalność przestępczą. Wszystkie te czynniki prowadzą do racjonalnej decyzji o odstąpieniu: wraz z wiekiem „postrzegane szanse na zyski maleją, postrzegane ryzyko staje się większe, a przestępcy decydują się unikać widocznych przestępstw, w które angażowali się, gdy byli młodszy” (Shover 1983: 215).

W XXI wieku argumenty za przydatnością teorii racjonalnego wyboru w etiologii odstąpienia od przestępczości pozostają ciągle żywe. Najbardziej zwartą argumentację przedstawiają Ray Paternoster i Shawn Bushway (2009) w tożsamościowej teorii odstąpienia od przestępczości (*Identity Theory of Desistance*). Autorzy wyjaśniają, że ludzka sprawczość (*human agency*) składa się z następujących właściwości: intencjonalności, przewidywania, refleksyjności i mocy. Intencjonalność oznacza zamierzony cel dla swojego działania: ludzie sprawiają, że wydarzenia dzieją się zgodnie ze strategią, a nie tylko reagują na rzeczy, które im się przytrafiają. Przewidywanie to zdolność do tworzenia przyszłych celów i planów. Refleksyjność to zdolność do samokontroli i samoregulacji, dzięki której podjęte decyzje i działania mogą być ponownie przeanalizowane i zweryfikowane. Wreszcie sprawczość człowieka wymaga mocy (siły) lub własnej skuteczności, która powoduje, że jego działania mogą przynieść pożądaný rezultat (Paternoster et al. 2015: 214).

Tożsamościowa teoria *desistance* posługuje się aparatem pojęciowym zaczerpniętym z psychologii społecznej i poznawczej. Badacze dokonują rozróżnienia między obecną lub roboczą koncepcją siebie (tożsamością) a „ja możliwym” czyli koncepcją osoby, którą chce się być w przyszłości (Markus, Nurius 1986: 954–958). Twórcy teorii argumentują, że przestępcy mają różne tożsamości robocze, jak np. złodziej, uzależniony, oszust, niewydolny mąż lub rodzic, potencjalny recydywista. Ta robocza tożsamość przestępcy (narkomana, niewydolnego rodzica) funkcjonuje tak długo, jak długo jednostka uważa ją za skuteczną, tzn. przynosi więcej korzyści niż kosztów. Stopniowo jednak ta robocza tożsamość „przestępcy” staje się coraz mniej satysfakcjonująca, a przestępca staje w obliczu porażki (zostaje zatrzymany, trafia do więzienia). Proces ten jest mierzony, a myśli o zmianie tego,

kim się jest, i o zmianie zachowania, pojawiają się tylko wtedy, gdy „postrzegane niepowodzenia i niezadowolenie w różnych domenach życia łączą się ze sobą i gdy obecne niepowodzenia łączą się z przewidywanymi przyszłymi porażkami” (Paternoster, Bushway 2009: 1105). Innymi słowy bodziec do zmiany tożsamości pojawia się wtedy, gdy porażki i niezadowolenie zaczynają się nawarstwiać i nie można ich już przypisać czynnikom usytuowanym poza osobą (np. pechowi), ale są konsekwencją stylu życia, jakie osoba prowadzi. Te powiązane ze sobą porażki, nazywane „krystalizacją niezadowolenia” (Paternoster, Bushway 2009: 1124), dostarczają początkowej motywacji do zerwania z przestępczością. Osoba ma poczucie, że bycie przestępcą nie jest już korzystne finansowo, jest zbyt niebezpieczne, a koszty ponoszone przez rodzinę wydają się zbyt wysokie (Bushway, Paternoster 2014: 64).

Autorzy dowodzą, że kluczową cechą ich teorii jest fakt, że osoba podejmuje pierwsze kroki w kierunku odstępiania od przestępczości w wyniku obawy przed tym, kim będzie w przyszłości („*feared self*”). Jednak, aby utrzymać te początkowe kroki, przestępca musi stworzyć nowy, bardziej pozytywny obraz tego, kim chce się stać – „ja możliwe”. Ta nowo wyłaniająca się prospołeczna tożsamość lub „możliwe ja” powoduje zmianę nastawienia danej osoby do takich rzeczy, jak np. zdobycie szybkich i łatwych pieniędzy (poprzez kradzież lub handel narkotykami) czy imprezowy styl życia, na rzecz bardziej prospołecznych wartości jak tradycyjne zatrudnienie i relacje społeczne. To właśnie ta zmiana w tożsamości i preferencjach oraz inwestowanie w tworzenie osoby, którą chce się być, motywuje do odstępiania od przestępczości (Paternoster et al. 2015: 215).

Zdaniem twórców tożsamościowa teoria *desistance* stanowi realną alternatywną perspektywę odstępiania od przestępczości. Opiera się ona na „internalistycznym” modelu racjonalnego wyboru, w którym preferencje i zachowania są kształtowane przez silne zindywidualizowane procesy umysłowe dotyczące własnej tożsamości osoby. Ważnym wkładem teorii tożsamości jest hipoteza, że sprawczość człowieka spełnia kluczową rolę w procesie *desistance*, podobnie jak indywidualne procesy poznawcze. W szczególności podkreśla ona, że w przeciwieństwie do teorii nieformalnej kontroli społecznej i teorii kognitywnych transformacji, zmiana tożsamości musi nastąpić najpierw i inicjuje kolejne zmiany w preferencjach, relacjach społecznych i zachowaniu człowieka. Autorzy twierdzą, że przestępcy muszą najpierw zmienić swoją tożsamość (to, kim są i kim chcą być), zanim pojawią się prospołeczne możliwości, które będą mogli skutecznie wykorzystać lub utrzymać. W tożsamościowej teorii odstępianie od przestępczości jest postrzegane jako intencjonalna zmiana siebie (Paternoster et al. 2015: 231).

Podsumowując, należy stwierdzić, że badania empiryczne dotyczące teorii racjonalnego wyboru nie dają jednoznacznych wniosków. Trudno dyskutować z tym, że podejmowanie decyzji jest częścią jakiegokolwiek ludzkiego działania, stąd należy uznać, że dotyczy to również procesu odstępiania od przestępczości. Niemniej jednak do rozstrzygnięcia pozostaje kwestia, czy decyzje o odstępianiu są świadome i czy zajmują pierwsze miejsce wśród innych czynników mających

związek z *desistance*. W ostatnich kilku latach badania wspierają jednak koncepcję, że tożsamości rzeczywiście zmieniają się w czasie i że taka zmiana jest związana z reformą zachowań i jest konsekwencją ludzkich wyborów (zob. Bachman et al. 2016: 181–182; Rocque, Posick, Paternoster 2016: 64–67).

2.2. Perspektywa społeczna i strukturalna

Perspektywa społeczna i strukturalna obejmuje teorie społecznego uczenia się oraz teorie kontroli społecznej. W związku z tym, że teorie społecznego uczenia się wskazują na podobne czynniki inicjowania przestępczości oraz odstępowania od niej (odcięcie się od środowiska przestępczego i inwestycja w relacje prospołeczne), które zawarte są także w innych teoriach, na potrzeby niniejszego opracowania przedstawiona zostanie jedynie teoria nieformalnej kontroli społecznej oraz wpływ zmian strukturalnych na *desistance*.

2.2.1. Teoria nieformalnej kontroli społecznej

Najbardziej prominentną teorią wyjaśniającą proces odstąpienia od przestępczości w kategoriach więzi i struktur społecznych jest teoria nieformalnej kontroli społecznej, opracowana przez Johna Lauba i Roberta Sampsona. Amerykańscy socjologowie opierają swe analizy na badaniach prowadzonych przez Gluecków i śledzą dalsze losy badanych przez nich mężczyzn do 70. roku życia. Jak zauważają Cecilia Chouhy, Francis T. Cullen i Heejin Lee (2020: 206), takie podejście jest ważne, gdyż Robert Sampson i John Laub pokazują, że dorosłość to okres, w którym zachodzi nie tylko ciągłość, ale i zmiana. Zmiany obserwowane są nawet w przypadku tzw. przestępców chronicznych i o ile ich życie nie zostanie przerwane przez śmierć, praktycznie wszyscy w końcu przestaną popełniać przestępstwa. Robert Sampson i John Laub przyjmują więc, że odstąpienie od przestępczości jest oczekiwane w całym okresie życia (Sampson, Laub 2008b: 302). Stąd fundamentalną kwestią w kryminologii dorosłych staje się badanie procesu *desistance*.

Podstawy do sformułowania teorii nieformalnej kontroli społecznej znaleźć można w teorii Trávisa Hirschiego (1969: 83–219), zgodnie z którą silniejsze przywiązanie do innych osób nieprzejawiających zachowań antyspołecznych, zaangażowanie w działalność społeczeństwa, przekonania dotyczące tradycyjnych norm i wartości oraz zaangażowanie w działania prospołeczne zwiększą prawdopodobieństwo odstąpienia od przestępczości. Robert Sampson i John Laub (1993: 75–120, 139–178) stawiają tezę, że więzi społeczne w ciągu życia pochodzą z różnych źródeł, począwszy od rodziców, rówieśników i szkoły, a następnie małżeństwa, służby wojskowej i zatrudnienia, ale na wyższym poziomie wszystkie te wpływy łączy fakt, że zapewniają dosyć stałe źródło nieformalnej kontroli społecznej. Autorzy twierdzą, że ciągłość zachowania w czasie można zrozumieć poprzez wpływ czynników z dzieciństwa i czynników indywidualnych, takich jak temperament dziecka, ale kluczowe doświadczenia w wieku adolescencji i wczesnej dorosłości mogą modyfikować

zachowanie człowieka w kierunku konformizmu albo przestępczości. Główne wydarzenia życiowe, które mają potencjał do zmiany trajektorii życiowych, określa się mianem punktów zwrotnych. Kluczowe wydarzenia, które zidentyfikowali to małżeństwo, służba wojskowa, edukacja, praca i zmiana miejsca zamieszkania.

Początkowo Sampson i Laub dowodzili, że punkty zwrotne odgrywają ważną rolę w procesie odstępiania od przestępczości z dwóch racji:

- 1) mają potencjał odcinania sprawcy (knifing off) od najbliższego środowiska i mogą dostarczać nowe scenariusze na przyszłość;
- 2) wprowadzają stabilne role społeczne (Laub, Sampson 2001: 49).

Natomiast w zmodyfikowanej wersji teorii nieformalnej kontroli społecznej, przedstawionej w książce *Shared Beginings Divergent Lives* (2003), amerykańscy uczeni dodają, że instytucjonalne lub strukturalne punkty zwrotne tworzą z różnym nasileniem:

- 1) nowe sytuacje odcinania przeszłości od teraźniejszości;
- 2) nowe sytuacje dające możliwość nadzoru i monitoringu, jak również nowych możliwości wsparcia społecznego i rozwoju;
- 3) nowe sytuacje, które zmieniają i strukturyzują rutynowe czynności;
- 4) nowe sytuacje umożliwiające transformację tożsamości (za Sampson, Laub 2008a: 171–172; Sampson, Laub 2016: 327).

Robert Sampson i John Laub konkludują, że większość przestępców wybiera drogę odstępiania od przestępczości w odpowiedzi na strukturalnie wywołane punkty zwrotne, które służą za katalizator podtrzymywania długoterminowej zmiany zachowania. Co prawda, uznają, że pełne wyjaśnienie *desistance* musi obejmować zarówno czynniki strukturalne, jak i subiektywne, to jednak dowodzą, że pierwszorzędną rolę odgrywa obecność czynników strukturalnych oddziałujących na jednostkę z zewnątrz, natomiast indywidualne wybory i działanie są ich następstwem (Laub, Sampson 2001: 50–51; 2016: 161). Ich zdaniem *desistance* powstaje niekoniecznie świadomie czy celowo, ale raczej domyślnie, „zaocznie” („*desistance by default*”), jako wynik, używając sformułowania Howarda Beckera (1960: 28), „ubocznego zakładu” (*result of „side bets*”). Oznacza to, że byli przestępcy zainwestowali już środki i czas w związek małżeński lub pracę zawodową i ryzykowanie tej inwestycji stało się nienegocjowalne (Laub, Sampson 2003: 278–279).

Teoria nieformalnej kontroli społecznej była wielokrotnie testowana w badaniach empirycznych. Ich celem było potwierdzenie przydatności punktów zwrotnych, szczególnie małżeństwa i zatrudnienia, w procesie odstępiania od przestępczości. Sami twórcy teorii (Laub, Sampson 2003: 41–47) wskazują, że zarówno udane małżeństwo, jak i satysfakcjonujące zatrudnienie wzmacniają postawę konformistyczną i wpływają na rutynowe czynności jednostek (ograniczanie spędzanie czasu wolnego z przestępczymi rówieśnikami, bezpośrednią kontrolę społeczną i wzmacnianie poczucie tożsamości nie przestępczej). Chociaż wiele wskazuje na to, że punkty zwrotne i więzi społeczne mają związek z promowaniem *desistance*, to jednak ustalenia badaczy dalekie są od jednoznaczności. W związku z tym można wyróżnić trzy obszary krytyki.

Po pierwsze, jak zauważa Michael Rutter (1996: 621, za Muskała 2016: 153), punkty zwrotne nie powinny być utożsamiane z najważniejszymi życiowymi doświadczeniami czy możliwymi transformacjami. Nie wszystkie bowiem transformacje prowadzą do zmiany trajektorii życia, a ponadto niektóre transformacje raczej akcentują istniejące wcześniej cechy, niż wspierają zmianę. Ponadto, jak wskazuje w swoich badaniach Witold Klaus (2021: 487), w przypadku utraty pracy lub bliskiej osoby, wektor zmiany może mieć kierunek przeciwny, tzn. zwracać się ponownie w stronę przestępczości. Inni zwracają uwagę, że „w życiu jest coś więcej niż zdarzenia przejściowe” i „w zdarzeniach przejściowych jest coś więcej niż to, co odzwierciedla ich potencjał kontroli społecznej” (Giordano, Schroeder, Cernkovich 2007: 1648). Ponadto zasada perspektywy drogi życiowej (*life course*) głosi, że potencjał transformacyjny wydarzeń życiowych lub przejść jest zależny od kontekstu biograficznego, społecznego i/lub historycznego (Bersani, Doherty 2016: 701–702; 2018: 319). Biografie osób odstępujących od przestępczości pokazują, że znaczenie w tym procesie ma klasa, rasa i płeć (Giordano, Cernkovich, Rudolph 2002: 1051–1053). Ponadto przestępcy i/lub osoby z historią nadużywania substancji odurzających przejawiają wysokie prawdopodobieństwo łączenia się w pary z innymi osobami o podobnych doświadczeniach czy nałogach, co znacząco zwiększa ryzyko ponownego popełnienia przestępstwa (Wyse, Harding, Morenoff 2014).

Po drugie, niezwykle istotne jest nie samo pojawienie się punktu zwrotnego, ale również jego „jakość”. W przypadku małżeństwa odstąpienie może nie zależeć tak bardzo od samego faktu zawarcia związku małżeńskiego, ile raczej od zainwestowanego wysiłku i woli, od tzw. zestawu poważania (*respectability package*), od skłonności do zmiany oraz od osobistych cech małżonka i jakości związku (Giordano, Cernkovich, Rudolph 2002; King, Massoglia, McMillan 2007; Bersani, Doherty 2013; Skardhamar et al. 2015). Podobnie ważniejsze są raczej warunki i jakość pracy oraz jej stabilność (Skardhamar, Savolainen 2014). Obecne struktury i kształt więzi społecznych (późniejsze tworzenie stabilnych związków) oraz zmiany na rynku pracy (specjalizacja, konkurencyjność, migracje zarobkowe) tworzą nowe sytuacje, w wyniku których pewne argumenty w ocenie przydatności punktów zwrotnych w procesie *desistance* tracą na znaczeniu. Dotyczy to zwłaszcza okresu późnej adolescencji i wczesnej dorosłości.

Wreszcie trzeci zarzut dotyczy zbytniego akcentowania struktur i więzi społecznych i pomijania podmiotowego sprawstwa, tzn. odmawiania niejako ludziom świadomego kreowania własnego procesu *desistance* (Paternoster, Bushway 2009: 1149). Ray Paternoster i Ronet Bachman wykazują, że według teorii nieformalnej kontroli społecznej, przestępcy nie są aktywni w celowym poszukiwaniu punktów zwrotnych: są raczej bezwolnymi odbiorcami tego, co przynosi im życie (małżeństwo, praca). Ich zdaniem jedną z największych słabości teorii Sampsona i Lauba jest to, że nie wyjaśniają oni w pełni dwóch krytycznych elementów dotyczących punktów zwrotnych i *desistance*: 1) w jaki sposób możliwości takie jak dobra praca i prospołeczni bliscy pojawiają się w życiu przestępców? oraz 2) jeśli już się pojawiają, dlaczego byli przestępcy reagują na bezpośrednie lub pośrednie oznaki

kontroli społecznej podejmowane przez partnerów lub pracodawców? (Paternoster, Bachman 2017: 31–32).

2.2.2. Zmiany strukturalne a *desistance*

Teoria nieformalnej kontroli społecznej, przedstawiona w poprzednim podrozdziale, wykazuje, że odstępowanie od przestępczości dokonuje się w wyniku działania strukturalnie wywołanych punktów zwrotnych, które służą jako katalizator zmiany (np. małżeństwo czy zatrudnienie). Niemniej jednak teoria nie odnosi się do szerszych zmian strukturalnych, które z jednej strony mogą blokować dążenia do zaniechania przestępczości, a z drugiej mają potencjał do wspierania jednostek (i społeczeństwa) w procesie *desistance*. Chodzi tu np. o zmiany w strukturze zatrudnienia i szeroko pojętym systemie ekonomicznym (zmieniający się rynek pracy, kryzysy ekonomiczne, zmiany w funkcjonowaniu małżeństw, rodzin (rozpad związków, trudna sytuacja mieszkaniowa) oraz zmiany w polityce kryminalnej państwa (funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości, bezpieczeństwo społeczne) (Farrall, Bottoms, Shapland 2010: 564). Stephen Farrall (2019: 62–63) podaje rozszerzoną listę czynników, które jego zdaniem należy uwzględnić w badaniach nad strukturalnymi procesami *desistance*. Zalicza do nich: płeć (pytanie o różnice w odstępowaniu od przestępczości kobiet i mężczyzn), pochodzenie etniczne (pytanie o funkcjonowanie mniejszości społecznych w szerszym kręgu kulturowym), wiek (uwzględnienie w badaniach zarówno wieku biologicznego, jak i społecznego), moment historyczny (badania historyczne procesu odstępowania), system ekonomiczny i jego zmiany, zmiany w funkcjonowaniu systemu wymiaru sprawiedliwości oraz struktury karier kryminalnych.

Egzemplifikacją badania strukturalnych czynników, a zwłaszcza blokujących, procesu odstępowania od przestępczości, które stanowią swoiste novum w polskim piśmiennictwie naukowym są analizy Witolda Klaus (2021: 421–506). Autor deklaruje, że opisane przez niego sidła mają przede wszystkim naturę strukturalną i systemową (Klaus 2021: 504). Wyróżnia on cztery grupy przeszkód towarzyszących procesowi „odchodzenia od przestępczości”, które określa jako „sidła i udreki”. „Sidła” to zmiany o charakterze systemowym, które nie są możliwe do pokonania przez jednostkę, natomiast „udreki” to problemy, niekiedy bardzo poważne, które jednak są możliwe do przezwyciężenia (Klaus 2021: 441–442).

Pierwszą grupę stanowią udreki i sidła, które wynikają z warunków odbywania kary pozbawienia wolności oraz funkcjonowania systemu penitencjarnego i post-penitencjarnego. Są one związane m.in. z coraz bardziej punitywnym podejściem do karania przestępców (oczekiwany przez społeczeństwo), który wzmaga dokuczliwość uwięzienia i ma za zadanie odstraszenie sprawców. Negatywne skutki odczuwane są zarówno w zakładach karnych (np. samotność, bezczynność, bycie zdany na trudne relacje z innymi osadzonymi czy też na łaskę administracji), jak i po opuszczeniu murów więzienia (trudności w relacjach społecznych oraz kłopoty dotyczące warunków zatrudnienia). W związku z tym autor stwierdza, że „Polski system wymiaru kary zatem nie tylko nie uczy funkcjonowania w społec-

czeństwie, ale wręcz przeciwnie – skutkuje nabyciem podczas kary pozbawienia wolności takich umiejętności i zachowań, które przeszkadzają w funkcjonowaniu na wolności” (Klaus 2021: 459).

Druga grupa to sidła wynikające z kontaktu z systemem wymiaru sprawiedliwości. Kara pozbawienia wolności jest wydarzeniem mocno stygmatyzującym, jest „symbolicznym nałożeniem piętna”, które powoduje wstyd i upokorzenie i jest zwykle przedłużane przez publiczne napiętnowanie przez społeczeństwo. Piętno to pogłębiane jest przez różne instytucje pomocowe, które stają się jedynym ratunkiem w przypadku braku miejsca zamieszkania, zatrudnienia i wsparcia rodziny, a także organy ścigania, które „biorą na celownik” byłych przestępców, traktują ich jako osoby podejrzane, a często dopuszczają się wobec nich nadużyć. Swoją cegiełkę dokłada również system wymiaru sprawiedliwości, który stosuje podwyższone kary dla recydywistów, odwieszanie wyroków z powodu formalnych uchybień i nie bierze pod uwagę zygzakowanej ścieżki odchodzenia od przestępczości, która zakłada możliwe „potknięcia” będące naturalnym elementem *desistance*.

Trzecią grupę stanowią udreki związane z brakiem relacji i systemu wsparcia na wolności. Dotyczy to przede wszystkim osób, które w czasie pobytu w więzieniu nie zbudowały lub odbudowały więzi społecznych, a po opuszczeniu instytucji penitencjarnej nie mają żadnego wsparcia rodziny. Ponadto, aby nie powrócić do przestępczego stylu życia, osoby często stosują radykalne odcięcie się od starych znajomych i rozpoczynają nowe życie w nowym miejscu (często za granicą), pozbawionym bliskich relacji, co staje się trudnym wyzwaniem i wymaga wielu wyrzeczeń.

Wreszcie czwartą grupę stanowią udreki psychologiczne związane z auto-identyfikacją. Osoby opuszczające zakład karny znajdują się w fazie liminalnej pomiędzy byciem przestępcą a osobą praworządną. Często nie są do końca pewni swojej tożsamości i po długim okresie pobytu w więzieniu mają trudności z własną sprawczością, samodzielnym życiem na wolności. W efekcie często obawiają się o swoją przyszłość, gdyż albo nie potrafią udźwignąć nałożonej na siebie presji zmiany, albo nie są w stanie sprostać oczekiwaniom otoczenia, które nie toleruje żadnych uchybień.

Strukturalne sidła wynikają głównie z punitywnego charakteru kary pozbawienia wolności. Niemniej jednak, pomimo stygmatyzującego charakteru uwięzienia, istnieją również dowody na to, że pobyt w instytucji penitencjarnej może przynosić pozytywne skutki (Maruna, Wilson, Curran 2006: 168), na co zwracają także uwagę respondenci w badaniach Witolda Klause (2021: 505). Nie daje to jednak uprawnień do zbyt częstego stosowania kary pozbawienia wolności, wręcz przeciwnie, powinna ona być raczej środkiem ostatecznym.

2.3. Perspektywa interakcjonistyczna

Jak pisze Beth Weaver (2019: 8), „choć teorie społeczne i strukturalne w różny sposób rozpoznają i wyjaśniają rolę instytucji społecznych w procesie *desistance*, to jednak nie udaje im się wyjaśnić, w jaki sposób struktury społeczne lub insty-

tucje kształtują decyzje, niedostatecznie analizując, jeśli nie zanedbując, sposób, w jaki jednostka postrzega takie wpływy i na nie reaguje, na co zwracają uwagę teorie interakcjonistyczne”.

Teorie interakcjonistyczne akcentują przede wszystkim czynniki wewnętrzne procesu odstępowania od przestępczości i potrzebę tworzenia nowej nieprzestępczej tożsamości. Jak zauważa Shadd Maruna (2001: 96), „podczas gdy mówi się, że katalizatorem zmiany jest siła zewnętrzna, *desistance* prawie zawsze wydaje się pochodzić z wewnątrz”. Chociaż perspektywa interakcjonistyczna w etiologii odstępiania od przestępczości jest stosunkowo nowa, teorie, bazujące głównie na narracjach i biografiach, zyskały szybko popularność i są potwierdzane przez coraz częstsze badania empiryczne.

2.3.1. Teoria kognitywnych transformacji

Twórcy teorii Peggy C. Giordano, Stephen A. Cernkovich i Jennifer L. Rudolph (2002: 992) sytuują się w opozycji do teorii nieformalnej kontroli akcentującej głównie czynniki zewnętrzne *desistance* usytuowane w strukturze społecznej. Twierdzą oni, że ta perspektywa, kładąca nacisk na przekształcenia poznawcze i tożsamościowe oraz własną rolę aktora w procesie transformacji, wydaje się najbardziej zgodna z podstawowymi założeniami interakcjonizmu symbolicznego. Koncentracja na procesach poznawczych lub „transformacjach”, zdaniem Peggy Giordano, pomaga zrozumieć: 1) dlaczego osoby wystawione na działanie katalizatorów zmiany, takich jak kochający małżonek (lub romantyczny partner), nie odnoszą korzyści z tej ekspozycji; 2) dlaczego ta sama osoba wraca na odpowiednie tory dzięki np., możliwości pracy w czasie X, gdy nie był to skuteczny czynnik prowadzący do zmiany w czasie Y; 3) dlaczego osoby pozbawione takich tradycyjnych źródeł kapitału społecznego i nieformalnej kontroli są czasami w stanie odstępować od przestępczości (Giordano 2016: 13).

To zwrócenie uwagi bardziej na podmiotowe sprawstwo w procesie odstępowania od przestępczości kieruje uwagę na okres, w którym jednostki podejmują pierwsze próby zejścia z dewiacyjnej ścieżki. Ponadto prowadzi do obserwacji, że całkiem sporo osób mających pozytywne doświadczenia, wynikające z małżeństwa lub z zatrudnienia, nie wykorzystuje ich i trwa w przestępstwie. Takie podejście uwzględnia jednostki, którym udaje się zmienić kierunek życia, nawet przy braku tradycyjnych ram wsparcia i zasobów zapewnianych przez małżonka czy dobrą pracę (Giordano 2016).

Peggy Giordano i jej współpracownicy odkryli, że postawy połączone z relacjami prospołecznymi wydają się głównym czynnikiem procesu odstępowania od przestępczości. Kluczowe, ich zdaniem, są postawy dotyczące tego, jakie zachowanie jest właściwe lub dopuszczalne, postawy wobec innych ludzi i postawy wobec siebie samych. Jest to tzw. praca wstępna, która musi być wykonana, zanim siły zewnętrzne, takie jak więzi społeczne, będą miały jakikolwiek wpływ (ułatwiający lub hamujący proces *desistance*).

Autorzy zidentyfikowali cztery główne elementy procesu odstępowania od przestępczości (typy kognitywnych transformacji) (Giordano, Cernkovich, Rudolph 2002: 1000–1002). Pierwszym i najbardziej fundamentalnym jest „otwartość na zmianę”. Osoba, która jest poważnym, jeśli nie chronicznym przestępcą, która przeżyła znaczną część swojego życia w kulturze przestępczej, prowadząc przestępczy styl życia, musi zaakceptować nowy światopogląd i sposób życia. W tym ujęciu na przestępców, którzy nie chcą się zmienić, którzy nie chcą zrezygnować z przestępstwa lub z imprezowego stylu życia, nie będą miały większego wpływu konformistyczne tendencje związane z otrzymaniem świetnej pracy. Zatem „pęknięcie forniru” jest koniecznym pierwszym krokiem (Rocque 2017: 138).

Drugi typ poznawczej zmiany odnosi się bardziej bezpośrednio do ekspozycji na działanie specyficznych „haków” (*hooks for change*), które mogą prowadzić do zmiany. Ten typ kognitywnej transformacji jest centralnym elementem teorii, gdyż kieruje uwagę bezpośrednio na wzajemną relację między jednostką a otoczeniem. Chociaż otwartość na zmianę jest konieczna, to jednak sama w sobie jest niewystarczająca. Potrzebne jest zarówno wystawienie na działanie katalizatorów, jak i stosunek jednostki do zmiany, czyli pewna kombinacja możliwości (dostępności) czynników do zmiany i gotowości do niej. Jednostka powinna nie tylko postrzegać nową sytuację w środowisku jako możliwość pozytywnego rozwoju, ale musi również zdefiniować nowy stan rzeczy jako fundamentalnie niezgodny z kontynuowanym zachowaniem dewiacyjnym.

Trzeci typ kognitywnych transformacji pojawia się wtedy, gdy jednostka jest w stanie wyobrazić sobie i zacząć tworzyć atrakcyjne i konwencjonalne „ja zastępcze”, pozostawiając za sobą tożsamość przestępczą. Ten proces oparty na refleksyjności prowadzi do wytworzenia nowej tożsamości. Nie chodzi więc jedynie o „mentalne uporządkowanie”, ponieważ „nowa lub zmieniona tożsamość może działać jako filtr poznawczy przy podejmowaniu decyzji”. Ten proces filtracji jest szczególnie ważny, gdy osoba spogląda w przyszłość i napotyka nowe sytuacje. Jak dodają autorzy, katalizatory zmiany (haki) mogą spowodować istotne otwarcie w kierunku nowej tożsamości i stać się konkretnym wzmocnieniem w czasie wszystkich etapów procesu transformacji, chociaż różnią się pod względem potencjału transformacyjnego, co wiąże się z procesami poznawczymi. Wartościowe haki zazwyczaj dostarczają człowiekowi szczegółowego planu działania lub dość rozbudowanego schematu poznawczego, który pozwala mu postępować jako osoba zmieniona. Korzystne jest również to, że haki zawierają element projekcyjny, kierujący uwagę osoby na obecne i przyszłe problemy. W związku z tym lepiej sprawdzą się haki związane z pozytywnymi doświadczeniami i łączące się w prosty sposób z „prospołecznymi repertuarami normatywnymi”. Bardziej użyteczne haki zmiany nie tylko dostarczą osobie nowych definicji zachowań zastępczych, ale zaferują przynajmniej ogólny zarys satysfakcjonującego, konwencjonalnego „zastępczego ja”, które jest postrzegane jako niekompatybilne z kontynuowaniem kariery przestępczej. Wreszcie haki zmiany będą bardziej skuteczne, jeśli zapewnią furtkę wprowadzającą do życia jednostki konformistycznych innych, którzy mogą

wzmocnić początkowe próby penetrowania bardziej prospołecznego terytorium (Giordano, Cernkovich, Rudolph 2002: 1056; Giordano 2016: 21–22).

Czwarty typ dotyczy zmiany postrzegania zachowań przestępczych i przestępczego stylu życia. Proces odstępowania od przestępczości, zdaniem twórców teorii, można uznać za względnie zakończony, gdy osoba nie będzie dłużej postrzegać zachowań przestępczych jako pozytywnych, opłacalnych i mających dla niej jakieś znaczenie. Ten typ kognitywnych transformacji autorzy nazywają kamieniem milowym.

Pierwotna wersja teorii kognitywnych transformacji konceptualizuje cztery typy zmiany poznawczej w formie sekwencji. Najpierw przestępca musi się otworzyć na zmianę, następnie podlega działaniu katalizatorów zmiany, które mogą sprzyjać zmianie tylko wtedy, gdy postrzegane są jako sensowne i dostępne. Osoba musi podjąć te nowe okazje do zmiany, co pomaga jej w tworzeniu nowej prospołecznej tożsamości. Po wielu latach autorzy zrewidowali jednak swoje stanowisko co do sekwencyjności procesu zmiany. Jak pisze Peggy Giordano (2016: 15) „W dłuższej perspektywie bardziej przydatne może okazać się rozważenie tych elementów jako rozwijających się jednocześnie i jako wzajemnie wzmacniających się aspektów procesu zmiany”.

Peggy Giordano i jej zespół rozszerzyli również swoją teorię o rolę emocji w procesie odstępowania od przestępczości (Giordano, Schroeder, Cernkovich 2007). Twierdzą oni, że:

- 1) negatywne emocje (np. gniew), które mogły powstać w wyniku niesprzyjających warunków życia w dzieciństwie i zasilić motywację do popełniania przestępstw, słabną w miarę jak człowiek dorosły ma możliwość podjęcia nowych, bardziej zróżnicowanych społecznie ról;
- 2) pozytywne emocje związane z przestępczością słabną;
- 3) regulacja emocjonalna poprawia się w miarę dojrzewania jednostki, co ułatwia realizowanie długoterminowych celów.

Chociaż teoria kognitywnych transformacji jest opisana w kategoriach interakcjonizmu symbolicznego i akcentuje szczególnie czynniki wewnątrz procesu odstępowania od przestępczości, to jednak w jej zmodyfikowanej wersji wyraźnie da się zauważyć nacisk na interakcję pomiędzy wewnętrznymi czynnikami poznawczymi i emocjonalnymi a zewnętrznymi bodźcami środowiskowymi. To odejście od centralnej roli podmiotowego sprawstwa autorzy tłumaczą tym, że teoria kognitywnych transformacji (wyartykułowana w pracy z 2002 roku) prawdopodobnie nadmiernie akcentuje zmianę perspektyw i prymat związanych z nimi działań sprawczych (Giordano, Schroeder, Cernkovich 2007: 1614).

Krytykę teorii kognitywnych transformacji przeprowadził Ray Paternoster, który optuje za wyraźnym modelem subiektywnym procesu odstępowania od przestępczości. Wykazuje on, że pragnienie *desistance* nie jest czymś, co ma swoje źródło w głowach lub świadomości przestępców, ale jest wynikiem udziału jednostki w podejmowaniu ról społecznych i procesach społecznego uczenia się, polegających na naśladowaniu i społecznym wzmacnianiu. Jego zdaniem autorzy teorii podkreślają konsekwencje doświadczeń związanych z przyjmowaniem ról

i interakcjami społecznymi oraz odrzucają bardziej indywidualistyczne procesy. Tym samym odrzucają możliwość, że odstępianie od przestępczości jest „wynikiem indywidualnych procesów psychicznych”, a „osobiste myśli nie są konstrukcją czy własnością jednostek, ale są produktami społecznymi” (Paternoster, Bachman 2017: 35). W odpowiedzi na te zarzuty Peggy Giordano broni jednak swojego stanowiska i pokazuje słabości podejścia akcentującego wyłącznie podmiotowe sprawstwo. Jak stwierdza, myślenie w kategoriach „To wyłącznie ja jestem sprawcą *desistance*”:

- 1) nie uwzględnia w wystarczającym stopniu wpływów społecznych na naturę i czas odczuwanej przez jednostkę potrzeby zmiany;
- 2) nie docenia roli społeczeństwa w dostarczaniu wsparcia, zasobów i wzmocnień dla nowego kierunku postępowania;
- 3) niezbyt wyraźnie odzwierciedla trudności doświadczane przez jednostki żyjące na marginesie społeczeństwa, które walczą o utrzymanie wzorca zachowań prospołecznych po zidentyfikowaniu nowego prospołecznego „ja” (Giordano 2017: 47).

2.3.2. Narracyjna teoria tożsamości

Jak zauważa Michael Rocque (2017: 141): „Być może nie ma innego badacza, który wniósł większy wkład w zrozumienie procesów poznawczych związanych z *desistance* niż Shadd Maruna”. Rzeczywiście publikacja *Making Good: How ex-convicts reform and rebuild their lives* (2001) należy do kanonu literatury poświęconej wyjaśnianiu procesu odstępowania od przestępczości.

W swojej teorii Shadd Maruna pokazuje, jak osobista narracja, czyli sposób, w jaki ktoś opowiada swoją historię, może się przyczyniać do odczytania swojego życia na nowo. Jak pisze: „Sposób, w jaki każdy z nas postrzega swoją historię, jest interesujący nie tylko ze względu na to, co ujawnia na temat naszej osobowości i pochodzenia; *ta subiektywna autobiografia faktycznie kształtuje nasze przyszłe wybory i zachowania*” (Maruna 1999: 5, wyróżnienie Autora). Autor argumentuje, że tożsamość jest ważna w rozumieniu przeszłych, teraźniejszych i przyszłych zachowań. Stąd, w celu zrozumienia tożsamości osoby, badacze muszą przyjrzeć się jej narracjom lub jej historii życia.

Centralną rolę w procesie odstępowania od przestępczości odgrywa osoba obdarzona wolną wolą, natomiast czynniki strukturalne zajmują dalsze miejsce. Obserwując badanych, którzy trwale są związani z przestępczością oraz grupę osób podążających ścieżką odstępiania, Shadd Maruna (2001: 87) wyróżnia dwa odrębne scenariusze postępowania. Uporczywi, aktywni przestępcy kierują się „scenariuszem potępienia” (*condemnation script*), który niejako skazuje ich na dewiację. Nie są przekonani co do możliwości i zdolności zmiany własnej sytuacji i pozostają biernymi podmiotami, mającymi niewielką kontrolę nad życiem. Przegrywają oni z fatalnym losem, z własnymi słabościami i mnożącymi się barierami strukturalnymi. Zupełnie inaczej postrzegają swoją sytuację osoby „wychodzące na prostą” (*going straight*). Postępują oni zgodnie ze „scenariuszem odkupienia”

(*redemption script*), traktując błędy przeszłości jako przygotowanie do nowej, obecnej roli w życiu. W narracjach odkupienia byli przestępcy postrzegali swoje prawdziwe „ja” jako nieprzestępcze, a ich przeszłość kryminalną jako wynik błędów, złych wyborów czy negatywnych wpływów otoczenia, które czasowo zaciemniały ich prawdziwe, pozytywne „ja”. W tej optyce scenariusz odkupienia rozpoczyna ustanowienie dobra i konwencji narratora jako ofiary społeczeństwa, który wpłata się w przestępczość, aby w pewien sposób oszukać ponurą rzeczywistość. Ta dewiacja staje się jednak w końcu własną pułapką, gdyż narrator zostaje uwięziony w błędnym kole zbrodni i więzienia. Jednak z pomocą jakiejś zewnętrznej siły, kogoś, kto „uwierzył” w byłego przestępcę, narrator jest w stanie osiągnąć to, co „zawsze miał zrobić”, to, kim zawsze miał być. Zyskawszy nową moc (siłę), stara się teraz także „oddać coś” społeczeństwu jako wyraz wdzięczności.

Można, za autorem, wykazać trzy różnice widoczne u aktywnych i byłych przestępców. Dotyczą one:

- 1) podstawowego przekonania, które charakteryzuje „prawdziwe ja” osoby (the idea of a core self). Byli przestępcy podkreślali, że w istocie są dobrymi ludźmi. Spoglądali oni wstecz na przeszłe doświadczenia, aby przepracować swoją wstydliwą przeszłość i zintegrować ją jako wstęp do produktywnego i wartościowego życia. Poprzez powrót do nie-kryminalnej tożsamości były one w stanie zmniejszyć centralność statusu przestępcy i uznać, że w rzeczywistości były po prostu normalnymi ludźmi;
- 2) optymizmu i poczucia sprawstwa (*agency*) w kwestii osobistej kontroli nad własnym przeznaczeniem. Byli przestępcy uważają, że ich udział w resocjalizacji nie był pasywny, nie zależał jedynie od sił zewnętrznych, ale raczej był rezultatem zdobycia osobistej kontroli i władzy nad swoim życiem;
- 3) pragnienia bycia pożytecznym i dania społeczeństwu coś w zamian (*generativity*).

Shadd Maruna wyróżnia cztery aspekty życiodajnych dążeń. Pierwszym jest generatywność jako *spełnienie*. Podejmowanie generatywnych ról może stać się alternatywnym wobec zachowań przestępczych źródłem sensu życia i przekonania, że można coś osiągnąć, kierując się zachowaniem zgodnym z prawem. Drugi aspekt to *generatywność jako uwolnienie*. Pomagając innym, jednostka uwalnia się od poczucia winy i wstydu. W ten sposób byli skazani odzyskują poczucie dumy i tożsamość. Oferując pomoc innym, spłacają niejako dług wobec społeczeństwa, od którego otrzymali drugą szansę. Trzecim aspektem jest *generatywność jako legitymizacja*. Byli przestępcami, którzy stara się przekonywać innych, by nie schodzili na drogę przestępczą, odgrywa uznaną rolę społeczną i może przyczyniać się do osiągnięcia pełnej akceptacji społecznej. Wreszcie czwarty aspekt to *generatywność jako terapia*. Pomaganie innym ma również pozytywny wpływ na samą jednostkę i wspiera jej osobistą reformę życia (Maruna 2001: 121).

Podkreślając prymat subiektywnej zmiany, Shadd Maruna wykazuje, że przestępcze „ja” stanowi funkcjonalną platformę dla *desistance*, ale, jego zdaniem, „samo chcenie nie wystarczy” (Maruna 2001: 86). Trwałe odstępianie wiąże się z przekształ-

ceniem własnej przeszłości w kierunku pozytywnej przyszłości i prawdziwego „ja”. Czasami wydaje się, że zewnętrzne siły strukturalne mogą poprzedzać subiektywną zmianę w procesie *desistance*. Początkowe próby odstąpienia mogą być kulturowane przez społeczne i środowiskowe uwarunkowania, które stanowią rusztowanie dla wewnętrznych zmian. Shadd Maruna podkreśla jednak wyraźnie, że „siła zewnętrzna usuwa «cegłaną ścianę», ale to od jednostki zależy, czy «wystartuje»” (Maruna 2001: 96). Okoliczności sytuacyjne lub strukturalne, takie jak odseparowanie się od czynników związanych z zachowaniem przestępczym, mogą stanowić bodziec dla wczesnych etapów odstąpienia, ale długoterminowe *desistance* wymaga zmiany sposobu myślenia (Maruna, Roy 2007: 118–121).

Chociaż tożsamość jednostki odgrywa centralną rolę w teorii Shadda Maruny, to jednak nie można powiedzieć, że w przypadku odstąpienia od przestępczości następuje zmiana tożsamości przestępcy. Według słów Shadda Maruny (2001: 154): „Odstąpienie jest traktowane jako po prostu kolejna przygoda zgodna z ich życiową osobowością, a nie jako prawdziwa przemiana. Inaczej mówiąc pozwala to jednostce na ujęcie jej procesu *desistance* w kategoriach ciągłości osobowości, a nie zmiany”. Tym samym przestępcy, którzy zaprzestali popełniania czynów karalnych, nie zmieniają tego, kim są, ale zmieniają interpretację i rozumienie swojej kryminalnej przeszłości, tak aby pogodzić ją z ich obecnym postrzeganiem siebie jako „dobrych” ludzi. Ray Paternoster i jego współpracownicy twierdzą, że to nie tyle zmiana, co „świadome poznawcze zniekształcenie” przeszłości w celu dostosowania jej do teraźniejszości (Paternoster et al. 2015: 214).

Beth Weaver krytykuje teorie interakcjonistyczne podkreślające rolę osobowego sprawstwa za brak wyjaśnienia tego, co pociąga za sobą proces refleksyjności i jak ten proces refleksyjności przyczynia się do kształtowania i zmiany tożsamości (Weaver 2019: 11).

2.4. Perspektywa sytuacyjna

W 2002 roku Anthony Bottoms zaproponował typologię mechanizmów prowadzących przestępców do podporządkowania się prawu. Stwierdza on, że podporządkowanie się prawu może mieć poczwórny charakter: 1) instrumentalny, a więc motywowany egoistycznymi, ostrożnymi kalkulacjami (np. potencjalni przestępcy odczuwają na sobie groźby, które mają prowadzić do odstraszenia); 2) normatywny, czyli wynikający albo z akceptacji przez podmiot norm danego społeczeństwa, albo/i z emocjonalnego przywiązania do osób (np. partnerów, krewnych) o silnie prospołecznych wartościach; 3) sytuacyjny, wynikający ze społecznego lub fizycznego kontekstu bezpośredniej sytuacji, bez wyraźnie instrumentalnego lub normatywnego wymiaru oraz 4) zwyczajowy, oznaczający podporządkowanie, które z czasem zakorzeniło się w życiu i zwyczajach człowieka (Bottoms 2002: 29–30). Wraz z Joanną Shapland zastosowali oni ten model do badań wczesnego etapu odstąpienia od przestępczości wśród młodych dorosłych przestępców z *Sheffield Desistance Study*. Przeprowadzone analizy dostarczyły cennych danych na temat mechanizmów

stojących za wczesnymi próbami odstąpienia od przestępczości. Zdaniem autorów, pierwotne decyzje przestępców dotyczące chęci zmiany mogą być częściowo motywowane własnym interesem (motywacje instrumentalne), a częściowo bardziej normatywnymi refleksjami ich przyszłości (motywacje normatywne). Następnie przestępcy szukają źródeł wsparcia, które odnajdują zwłaszcza wśród partnerów i krewnych, a w ten sposób zapewniają sobie wzmocnienie motywacji normatywnej. Niemniej jednak są oni świadomi słabości swojej woli i swoich postanowień, dlatego konstruują strategie diachronicznej samokontroli, które mają na celu wzmocnienie mechanizmu sytuacyjnego (Shapland, Bottoms 2011: 275).

W kolejnych analizach Anthony Bottoms (2013: 80–82) skupił się głównie na perspektywie sytuacyjnej, a szczególnie na sytuacyjnym samoograniczeniu działalności przestępczej, które jest formą diachronicznej samokontroli. Wyróżnił on cztery formy sytuacyjnego samoograniczenia. Pierwsza dotyczy unikania dawnych znajomych, a co się z tym wiąże unikania pokus i prowokacji z nich wynikających. Druga forma to unikanie specyficznych miejsc. Polega ona na omijaniu pewnych dzielnic lub nocnych klubów, pubów, w których można z łatwością nabyć środki odurzające. Trzecia forma to samoprzemieszczenie. Oznacza ono celowe uczęszczanie do innych miejsc niż dotychczas, jak np. siłownia lub celowe przebywanie w domu przez większość czasu czy zamieszkanie lub częste wizyty u członka rodziny w celu zaangażowania się w codzienne życie gospodarstwa domowego. Wreszcie czwarta forma polega na zmianie struktury codziennych czynności, jak postanowienie, by nie wychodzić samotnie na ulicę, ale zawsze w towarzystwie zaufanych przyjaciół, czy zmiana podejścia do pieniędzy. Zastosowanie strategii diachronicznej samokontroli, zdaniem Joanny Shapland i Anthonego Bottomsa, jest skuteczne w procesie odstępowania od przestępczości, ale „może wymagać zdecydowanych działań w celu przełamania wzorców stylu życia i wprowadzenia nowych czynności rutynowych – wyborów, które mogą być bardzo zubożające pod względem jakości życia” (Shapland, Bottoms 2011: 275). Ponadto sprawca, który przyjmuje taką strategię, „przyznaje się przed sobą, że w pewnych możliwych przyszłych sytuacjach może paść ofiarą (na przykład) sugestii znajomych przestępców; próbuje więc kontrolować swoje przyszłe działania, narzucając sobie z góry pewne ograniczenia w poruszaniu się czy kontaktach społecznych” (Bottoms 2014: 259). Ograniczenia te, szczególnie w przypadku braku wsparcia ze strony osób bliskich, mogą prowadzić do samoizolacji i poczucia osamotnienia, a w konsekwencji utraty własnej tożsamości (Nugent, Schinkel 2016: 272).

Perspektywę sytuacyjną w procesie odstępowania od przestępczości rozwija także Stephen Farrall i jego współpracownicy (2014: 159–186). Zastosowali oni metodę zbierania danych w postaci budżetu czasoprzestrzennego (*time-space budget*), która pozwala uzyskać informacje o tym, jak uczestnicy spędzają czas oraz gdzie i z kim. W ten sposób starali się porównać wykorzystanie czasu i przestrzeni przez osoby, które zaprzestały popełniania przestępstw, z tymi, które nadal popełniały przestępstwa, wśród prawie 200 dorosłych osób w okresie probacji z Anglii i Walii. Autorzy wychodzą bowiem z założenia, że miejsca mogą działać jako „siły

regulujące, przeszkadzając w dokonywaniu przestępstw” (Farrall, Calverly 2006: 189). Proces odstępowania od przestępczości, ich zdaniem, wiązał się bardzo często ze spędzaniem przez jednostki czasu w miejscach bardzo różnych od tych, w których przebywali jako przestępcy, oraz ze zmianą czynności rutynowych (Farrall et al. 2014: 160; Hunter, Farrall 2015: 959). Osoby, które podejmowały wysiłek odstąpienia od przestępczości, spędzały więcej czasu w domu i podejmowały aktywności związane z życiem rodzinnym w celu przezwyciężenia nudy i pokus.

Odstąpienie od przestępczości wiąże się jednak nie tylko ze zmianą fizycznej przestrzeni, ale także z przestrzenią egzystencjalną, której jednostki nadają znaczenie. Ben Hunter i Stephen Farrall twierdzą, że rozróżnienie pomiędzy przestrzenią fizyczną a egzystencjalną jest konieczne, aby zrozumieć, jak osoby konstruują znaczenie w miejscach, które zamieszkują, jak to znaczenie może się zmienić i jak taka zmiana wiąże się ze zmianami we wzorcach zachowania. Ich zdaniem „Znaczenie różnych miejsc i przestrzeni, które zamieszkujemy, może się zmienić nawet wtedy, gdy nie ma fizycznej zmiany w miejscach, z których korzystamy i przestrzeniach, które zamieszkujemy. O ile geografia fizyczna może zmieniać się powoli, o tyle geografia egzystencjalna jednostki może być nieustannie przepracowywana” (Hunter, Farrall 2015: 951). Prowadzi to autorów do konkluzji, że odstąpienie od przestępczości może nastąpić poprzez zmianę geografii „egzystencjalnej” jednostki bez zmiany fizycznego krajobrazu jej życia, gdyż oderwanie od miejsca może mieć bardziej wymiar poznawczy i emocjonalny niż fizyczny (Hunter, Farrall 2015: 964). Badania polskie podkreślają jednak bardziej konieczność radykalnego odcięcia się od byłych kolegów („lekarstwo geograficzne”) w celu odstąpienia od przestępczości i trwania w życiu zgodnym z prawem (Muskala 2016: 230; Klaus 2021: 496).

Teorie sytuacyjne są jeszcze mało ugruntowane i stosunkowo słabo zweryfikowane przez badania empiryczne. Mają jednak wiele wspólnego z teoriami interakcjonistycznymi, zwracając uwagę na kwestie tożsamości i sprawstwa, a także na interakcję między sprawstwem a kontekstem społecznym oraz jej wpływ na zachowania ludzi. Jednocześnie dodają one nowy wymiar do teorii interakcjonistycznych, skupiając się na sytuacyjnych i przestrzennych elementach *desistance*, które rzadko pojawiają się w innych teoriach (Weaver 2019: 12).

3. Kierunki badań nad *desistance*

Krytyczna i wszechstronna analiza poglądów na proces odstępowania od przestępczości pokazała kilka istotnych czynników, na które trzeba zwrócić uwagę, prowadząc badania empiryczne. Po pierwsze, istotną rolę odgrywa sposób definiowania *desistance*. Obecnie istnieje zgodność co do tego, że należy badać odstąpienie jako proces. Niemniej jednak i przy takim ujęciu pojawia się sporo znaków zapytania. Na przykład czy zmniejszenie liczby czynów przestępczych jest wyrazem *desistance*? Czy konieczna jest redukcja skłonności do popełniania

przestępstw? Co jest oznaką, że rozpoczął się proces *desistance*? Badania empiryczne procesu odstępiania od przestępczości wymagają więc rygorystycznego podejścia do definiowania *desistance*. Lila Kazemian (2015: 376) wyjaśnia na przykład odstępianie od przestępczości jako stopniowy proces, który obejmuje „serię zmian poznawczych, społecznych i behawioralnych prowadzących do zaprzestania zachowań przestępczych”. Natomiast Fergus McNeill (Graham, McNeill 2018: 4) konceptualizuje *desistance* jako „Dynamiczny proces rozwoju człowieka – usytuowany w kontekście społecznym i głęboko od niego zależny – w którym osoby odchodzą od przestępczości w kierunku reintegracji społecznej”. Badania procesu *desistance* mają więc dać odpowiedź na pytanie, w jaki sposób (*how*) i dlaczego (*why*) ludzie odstępują od przestępczości.

Po drugie, należy z całą pewnością przyjąć, że nie ma jednego czynnika wyjaśniającego odstępianie od przestępczości, podobne jak nie ma jednej teorii wyjaśniającej cały fenomen *desistance*. Poszczególne teorie, w zależności od przyjętej perspektywy, akcentują bądź większą rolę czynników wewnętrznych (model subiektywny), bądź zewnętrznych (model społeczny). W rzeczywistości konceptualizacje *desistance* zorientowane na proces ujawniają wpływ czynników zarówno subiektywnych (*agency*), jak i społeczno-strukturalnych, sytuując rozwój człowieka i jego walkę o odstępianie w ich relacyjnym i społecznym kontekście. Jak zauważają Bianca E. Bersani i Elaine E. Doherty, badania nad teorią *desistance* były pod wieloma względami podzielone. Analizy czynników strukturalnych i subiektywnych niemal idealnie wpisują się odpowiednio w linie ilościowe i jakościowe prowadzonych badań. Z jednej strony, badania jakościowe wyraźniej akcentują sprawczość osoby. Z drugiej strony, wsparcie dla czynników strukturalnych wydaje się dominować w badaniach ilościowych. Poza tym badania strukturalnych i subiektywnych czynników odstępiania różnią się również pod względem wykorzystywanych prób badawczych. Analizy aspektów strukturalnych zwykle opierają się na badaniach kohortowych, badaniach populacji ogólnej lub badaniach nieletnich przestępców w perspektywie longitudinalnej, podczas gdy badania aspektów subiektywnych zwykle obejmują próby dorosłych przestępców w systemie wymiaru sprawiedliwości. Zdaniem autorek „obecne rozumienie procesu *desistance* może być konsekwencją lub artefaktem danych, próby i/lub metody, co badacze powinni wziąć pod uwagę, wyciągając szerokie wnioski na temat strukturalnej i subiektywnej natury *desistance* lub przystępując do przyszłych badań” (Bersani, Doherty 2018: 322).

Po trzecie, fakt, że żadna pojedyncza teoria odstępiania nie jest w stanie opisać wszystkich możliwych dróg prowadzących do przestępczości i od niej odchodzących, sugeruje, że istnieje potrzeba rozwijania teorii, które są wystarczająco elastyczne i szerokie, aby uwzględnić heterogeniczność opisywanych procesów. Ponadto, jak zauważa Stephen Farrall (2019: 14), nie należy traktować teorii odstępiania od przestępczości w kategoriach „konkursu piękności”, w którym różne teorie są porównywane ze sobą, aby ocenić, która z nich jest najlepsza. Autor zachęca do stosowania „triangulacji teoretycznej, biorąc te elementy istniejących teorii, które są najbardziej przydatne”, mając w pamięci, że niektóre istniejące teorie mogą sprawdzać

się w przypadku niektórych grup byłych przestępców, ale mniej w przypadku innych.

Po czwarte, większość teorii została opracowana w Stanach Zjednoczonych lub Wielkiej Brytanii, w których konteksty: historyczny, społeczny, ekonomiczny, kulturowy mogą się znacznie różnić od innych lokalizacji. Stąd potrzeba badań o charakterze porównawczym w skali międzynarodowej, aby uchwycić, jak różne procesy na poziomie strukturalnym mogą kształtować, w różnych krajach, odstąpienie od przestępczości.

Po piąte, większość badań nad procesem *desistance* prowadzonych jest przez mężczyzn i w grupie przestępczych mężczyzn. Wydaje się więc konieczne prowadzenie badań uwzględniających różnice płci w procesie odstępowania, na co wskazują coraz bardziej liczne badania (Biel 2021, jako przegląd badań).

Po szóste, słuszne wydaje się zwrócenie większej uwagi na kwestie różnorodności oraz intersekcyjności oraz na analizy różnic w ścieżkach i procesach *desistance* w zależności od rodzaju przestępstwa, a także analiz wpływów kulturowych i strukturalnych, zarówno na przestępczość, jak i *desistance* (Weaver 2019: 13). Warto również przyrzeć się czynnikom utrudniającym proces odstępowania od przestępczości.

Wreszcie po siódme, istotne jest prowadzenie badań, które posłużą nie tylko zdobyciu nowej wiedzy teoretycznej, ale przyczynią się także do reformy polityki kryminalnej państwa i systemu penitencjarnego oraz wypracowania nowych środków oddziaływań resocjalizacyjnych. Wydaje się, że pomocą może służyć koncepcja kryminologii translacyjnej, która dąży do zniwelowania luki między badaniami a praktyką poprzez ocenę „procesów, dzięki którym dowody naukowe są przekształcane w politykę oraz poprzez kształtowanie interaktywnych relacji między decydentami a kryminologami” (Laub, Frisch 2016: 52). Proces ten polega na łączeniu teorii i dowodów naukowych z praktyką, aby informować o systemowych rozwiązaniach osadzonych w polityce i innych mandatach regulacyjnych. W ten sposób kryminologia translacyjna rozszerza tradycyjne skupienie ewaluacji programów na ich wdrażaniu, aby sformułować skuteczne podejścia do przekształcania badań w politykę, a tym samym w praktykę. Tak więc na podstawie modeli decyzyjnych opartych na danych, takich jak tworzenie polityki popartej dowodami, dyfuzja innowacji i analiza polityki, kryminologia translacyjna skupia się w szczególności na przeszkodach i ułatwieniach w rozwoju, rozpowszechnianiu i wykorzystaniu dowodów (Kenyon et al. 2022: 4).

Zakończenie

Odstąpienie od przestępczości jako perspektywa teoretyczna, badawcza i praktyczna toruje sobie dopiero drogę polskiej literaturze naukowej i praktyce resocjalizacyjnej. Chociaż jest to dominująca kategoria badawcza w wielu krajach, pozostaje ciągle fenomenem nie do końca rozpoznanym i opisanym. Niniejszy artykuł przybliży dotychczasowe dokonania badaczy w zakresie definiowania

desistance i wyjaśniania mechanizmów umożliwiających i podtrzymujących proces odstępowania od przestępczości. Jednocześnie wskazane możliwe kierunki badań mogą zainspirować polskie środowisko naukowe do podjęcia gruntownych badań procesu odstępowania, które przyczynią się do pogłębienia obecnego stanu wiedzy oraz przełożą się na praktyczne rozwiązania przydatne w praktyce resocjalizacyjnej.

Oświadczenie w przedmiocie konfliktu interesów

Autor zgłaszanego artykułu oświadcza, że nie istnieje konflikt interesów. Tzn. autor (albo jego pracodawcy lub sponsorzy) nie mają jakiegokolwiek bezpośredniego lub pośredniego finansowego, prawnego lub zawodowego interesu albo związku z innymi organizacjami lub instytucjami, które mogą mieć wpływ na omawiane w tekście badania.

Finansowanie

Autor nie otrzymał dofinansowania na tę publikację.

Bibliografia

- Bachman R., Kerrison E.M., Paternoster R., O'Connell D. i Smith L. (2016). 'Desistance for a long-term drug-involved sample of adult offenders: The importance of identity transformation'. *Criminal Justice and Behavior* 43(2), s. 164–186.
- Becker H. (1960). 'Notes on the concept of commitment'. *American Journal of Sociology* 66, s. 32–40.
- Bersani B.E. i Doherty E.E. (2013). 'When the ties that bind unwind: Examining the enduring and situational processes of change behind the marriage effect'. *Criminology* 51(2), s. 399–433.
- Bersani B.E. i Doherty E.E. (2018). 'Desistance from offending in the twenty first century'. *Annual Review of Criminology* 1, s. 311–334.
- Biel K. (2017). 'Generatywność i jej przejawy w readaptacji społecznej skazanych' [Generativity and its manifestations in the social readaptation of the convicted]. *Forum Pedagogiczne* 1, s. 49–59.
- Biel K. (2018a). 'Determinanty readaptacji społecznej w narracjach byłych skazanych z Centrum Integracji „Pro Domo” w Krakowie' [Determinants of social readaptation in the narratives of ex-prisoners from the Integration Center “Pro Domo” in Krakow]. *Studia Paedagogica Ignatiana* 21(1), s. 1159–1174.

- Biel K. (2018b). 'Nadzieja i poczucie własnej skuteczności w procesie odstąpienia od przestępstwa' [Hope and self-efficacy in the process of desistance from crime]. *Resocjalizacja Polska* 16(2), s. 63–74.
- Biel K. (2021). 'Różnice płci w odstępowaniu od przestępczości' [Gender differences in desistance from crime]. *Studia Paedagogica Ignatiana* 24(5), s. 57–74.
- Błachut J., Gaberle A. i Krajewski K. (2000). *Kryminologia* [Criminology]. Gdańsk: Wydawnictwo Arche.
- Bottoms A. (2002). 'Morality, crime, compliance and public policy'. W A. Bottoms i M. Tonry (red.) *Ideology, Crime and Criminal Justice: A Symposium in Honour of Sir Leon Radzinowicz*. Cullompton: Willan, s. 20–51.
- Bottoms A., Shapland J., Costello A., Holmes D. i Muir G. (2004). 'Towards desistance: Theoretical underpinnings for an empirical study'. *The Howard Journal of Criminal Justice* 43(4), s. 368–389.
- Bottoms A.E. (2013). 'Learning from Odysseus: Self-applied situational crime prevention as an aid to compliance'. W P. Ugwudike i P. Raynor (red.) *What Works in Offender Compliance: International Perspectives and Evidence-Based Practice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 67–89.
- Bottoms A.E. (2014). 'Desistance from crime'. W Z. Ashmore i R. Shuker (red.) *Forensic Practice in the Community*. Abingdon, Oxon: Routledge, s. 251–273.
- Bushway S. i Paternoster R. (2014). 'Identity and desistance from crime'. W J.A. Humpreys i P. Cordella (red.) *Effective Interventions in the Lives of Criminal Offenders*. New York: Springer, s. 63–77.
- Bushway S.D., Nieuwbeerta P. i Blokland A. (2011). 'The predictive value of criminal background checks: Do age and criminal history affect time to redemption?'. *Criminology* 49(1), s. 27–60.
- Bushway S.D., Thornberry T.P. i Krohn M.D. (2003). 'Desistance as a developmental process: A comparison of static and dynamic approaches'. *Journal of Quantitative Criminology* 19(2), s. 129–153.
- Chouhy C., Cullen F.T. i Lee H. (2020). 'A social support theory of desistance'. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology* 6, s. 204–223.
- Clarke R.V. i Cornish D.B. (1985). 'Modeling offenders' decisions: A framework for research and policy'. W M. Tonry (red.) *Crime and Justice: A Review of Research*. Vol. 6. Chicago, IL: University of Chicago Press, s. 147–185.
- Cusson M. i Pinsonneault P. (1986). 'The decision to give up crime'. W D.B. Cornish i R.V. Clarke (red.) *The Reasoning Criminal: Rational Choice Perspectives on Offending*. New York: Springer, s. 72–82.
- Day A. i Halsey M. (2022). 'Desistance theory and forensic practice'. W C.M. Langton i J.R. Worling (red.) *Facilitating Desistance from Aggression and Crime. Theory, Research and Strength-Based Practices*. New York: Wiley Blackwell, s. 3–18.
- Doekhie J., Dirkzwager A. i Nieuwbeerta P. (2017). 'Early attempts at desistance from crime: Prisoners' prerelease expectations and their postrelease criminal behavior'. *Journal of Offender Rehabilitation* 56(7), s. 473–493.

- Doherty E.E. i Bersani B.E. (2016). 'Understanding the mechanisms of desistance at the intersection of race, gender, and neighborhood context'. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 53(5), s. 681–710.
- Farrall S. (2019). 'The architecture of desistance: Exploring the structural sources of desistance and rehabilitation'. W S. Farrall (red.) *The Architecture of Desistance*. London, New York: Routledge, s. 3–28.
- Farrall S. i Bowling B. (1999). 'Structuration, human development and desistance from crime'. *British Journal of Criminology* (39)2, s. 253–267.
- Farrall S. i Calverly A. (2006). *Understanding Desistance from Crime: Theoretical Directions in Resettlement and Rehabilitation*. Berkshire: Open University Press.
- Farrall S., Bottoms A. i Shapland J. (2010). 'Social structure and desistance from crime'. *European Journal of Criminology* 7(6), s. 546–570.
- Farrall S., Hunter B., Sharpe G. i Calverley A. (2014). *Criminal Careers in Transition: The Social Context of Desistance from Crime*. Oxford: Oxford University Press.
- Farrington D.P. (1986). 'Age and crime'. *Crime and Justice: An Annual Review of Research* 7, s. 189–250.
- Farrington D.P. (1992). 'Criminal career research in the United Kingdom'. *The British Journal of Criminology* 32(4), s. 521–536.
- Flynn N. (2010). *Criminal Behaviour in Context: Place, Space and Desistance from Crime*. Cullompton: Willan Publishing.
- Giordano P.C. (2016). 'Mechanisms underlying desistance process. Reflection on a theory of cognitive transformation'. W J. Shapland, S. Farrall i A. Bottoms (red.) *Global Perspectives of Desistance. Reviewing What We Know and Looking to the Future*. London, New York: Routledge, s. 11–27.
- Giordano P.C. (2017). 'A relational perspective on agency and the desistance process. A reaction to Paternoster and Bachman'. W A. Blokland, V. van der Geest (red.) *The Routledge International Handbook of Life-Course Criminology*. London, New York: Rutledge, s. 43–49.
- Giordano P.C., Cernkovich S.A. i Rudolph J.L. (2002). 'Gender, crime, and desistance: Toward a theory of cognitive transformation'. *American Journal of Sociology* 107(4), s. 990–1064.
- Giordano P.C., Schroeder R.D. i Cernkovich S.A. (2007). 'Emotions and crime over the life course: A Neo-Meadian perspective on criminal continuity and change'. *American Journal of Sociology* 112(6), s. 1603–1661.
- Glaser D. (1964). *The Effectiveness of a Prison and Parole System*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill.
- Glueck S. i Glueck E.T. (1937). *Later Criminal Careers*. New York: The Commonwealth Fund.
- Glueck S. i Glueck E.T. (1945). *After-Conduct of Discharged Offenders*. London: Macmillan.
- Glueck S. i Glueck E.T. (1974). *Of Delinquency and Crime. A Panorama of Years of Search and Research*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.

- Gottfredson M.R. i Hirschi T. (1990). *A General Theory of Crime*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Graham H. i McNeill F. (2018). 'Desistance: Envisioning futures'. W P. Carlen i L.A. França (red.) *Alternative Criminologies*. London: Routledge, s. 433–451.
- Healy D. (2010). *The Dynamics of Desistance: Charting Pathways through Change*. Cullompton: Willan Publishing.
- Healy D. i O'Donnell I. (2008). 'Calling time on crime: Motivation, generativity and agency in Irish probationers'. *Probation Journal* 55(1), s. 25–28.
- Hirschi T. (1969). *Causes of Delinquency*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Hirschi T. i Gottfredson M.R. (1983). 'Age and the explanation of crime'. *American Journal of Sociology* 89(3), s. 552–584.
- Hirschi T. i Gottfredson M.R. (1986). 'The distinction between crime and criminality'. W T.F. Hartnagel i R.A. Silverman (red.) *Critique and Explanation: Essays in Honor of Gwynne Nettler*. New Brunswick, NJ: Transaction, s. 55–69.
- Hunter B. i Farrall S. (2015). 'Space, place and desistance from drug use'. *Oñati Sociolegal Series* 5(3), s. 945–968. Dostęp online: <http://ssrn.com/abstract=2623569> [14.12.2022].
- Kazemian L. (2007). 'Desistance from crime theoretical, empirical, methodological, and policy considerations'. *Journal of Contemporary Criminal Justice* 23(1), s. 5–27.
- Kazemian L. i Travis J. (2015). 'Forgotten prisoners: Imperative for inclusion of long termers and lifers in research and policy'. *Criminology & Public Policy* 14(2), s. 355–395.
- Kenyon J., Wire S., Petersen K., Kuen K. i Azam M. (2022). 'Translating criminology in policing'. W D. Weisburd i The George Mason University (red.) *Translational Criminology and Policing*. New York, London: Routledge, s. 3–12.
- King R.D., Massoglia M. i McMillan R. (2007). 'The context of marriage and crime: Gender, the propensity to marry, and offending in early adulthood'. *Criminology* 45(1), s. 33–65.
- King S. (2014). *Desistance Transitions and the Impact of Probation*. London: Routledge.
- Klaus W. (2021). 'Sidła i udręki, czyli co stoi na przeszkodzie procesowi odchodzenia od przestępczości?' [Snares and pains, or what stands in the way of the process of moving away from crime?]. W W. Klaus, I. Rzeplińska, P. Wiktorska i M. Woźniakowska-Fajst (red.) *Karierowicze kryminalni. Aktywność przestępcza w dalszych losach nieletnich* [Criminal careerists. Criminal activity in the subsequent fate of juveniles]. Warszawa: INP PAN, s. 421–506.
- Kurlychek M.C., Brame R. i Bushway S. (2007). 'Enduring risk? Old criminal records and predictions of future criminal involvement'. *Crime & Delinquency* 53(1), s. 64–83.
- Laub J.H. i Frisch N.E. (2016). 'Translational criminology'. W T. Blomberg, J. Branciale, K. Beaver i W. Bales (red.) *Advancing Criminology and Criminal Justice Policy*. London: Routledge, s. 52–62.
- Laub J.H. i Sampson R.J. (2001). 'Understanding desistance from crime'. *Crime and Justice* 28, s. 1–69.

- Laub J.H. i Sampson R.J. (2003). *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age 70*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- LeBel T.P., Burnett R., Maruna S. i Bushway S. (2008). 'The 'chicken and egg' of subjective and social factors in desistance from crime'. *European Journal of Criminology* 5(2), s. 131–159.
- Lemert E.M. (1951). *Social Pathology: Systematic Approaches to the Study of Sociopathic Behavior*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Markus H. i Nurius P. (1986). 'Possible selves'. *American Psychologist* 41(9), s. 954–969.
- Maruna S. (1997). 'Desistance and development: The psychosocial process of 'going straight''. W *The British Criminology Conferences: Selected Proceedings. Volume 2. Papers from the British Criminology Conference, Queens University, Belfast, 15-19 July 1997*, s. 1–19. Dostęp online: <https://britsoccrim.org/volume2/003.pdf> [17.12.2022].
- Maruna S. (2001). *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild their Lives*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Maruna S. i Farrall S. (2004). 'Desistance from crime: A theoretical reformulation'. *Kolner Zeitschrift fur Soziologie und Sozialpsychologie* 43, s. 171–194.
- Maruna S. i Roy K. (2007). 'Amputation or reconstruction? Notes on the concept of 'knifing off' and desistance from crime'. *Journal of Contemporary Criminal Justice* 23(1), s. 104–124.
- Maruna S., Immarigeon R. i LeBel T.P. (2004). 'Ex-offender reintegration: Theory and practice'. W S. Maruna i R. Immarigeon (red.) *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration*. Cullompton: Willan Publishing, s. 3–26.
- Maruna S., LeBel T.P., Mitchell N. i Naples M. (2004). 'Pygmalion in the reintegration process: Desistance from crime through the looking glass'. *Psychology, Crime & Law* 10(3), s. 271–281.
- Maruna S., Wilson L. i Curran K. (2006). 'Why God is often found behind bars: Prison conversions and the crisis of self-narrative'. *Research in Human Development* 3(2–3), s. 161–184.
- Matza D. (1964). *Delinquency and Drift*. New York: John Wiley & Sons.
- McNeill F. (2016). 'Desistance and criminal justice in Scotland'. W H. Croall, G. Mooney i M. Munro (red.) *Crime, Justice and Society in Scotland*. London: Routledge, s. 200–216.
- McNeill F. i Schinkel M. (2016). 'Prisons and desistance'. W Y. Jewkens, J. Bennet i B. Crewe (red.) *Handbook of Prisons*. London: Routledge, s. 607–621.
- Muskała M. (2016). „Odstępianie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej [‘Desistance from crime’ in the theory and practice of rehabilitation]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Muskała M. (2017). *Readaptacja społeczna w świetle koncepcji odstępiania od przestępczości* [Social readaptation in the light of the concept of desistance from crime]. W A. Barczykowska i M. Muskała (red.) *Horyzonty pedagogiki resocjalizacyjnej. Księga Jubileuszowa Profesora Wiesława Ambrozika* [Horizons of re-socialisation pedagogy. Jubilee Book of Professor Wiesław Ambrozik]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 445–454.

- Muskała M. (2018). 'Symboliczna deetykietyzacja wykluczonych. W poszukiwaniu formalnych sposobów wsparcia procesu readaptacji społecznej' [The symbolic de-labelling of the excluded. In search of formal ways to support the social readaptation process]. W J. Rajewska deMezer (red.) *Wykluczenie – wymiar jednostkowy i społeczny. Profilaktyka i wsparcie* [Exclusion – individual and social dimensions. Prevention and support]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 313–323.
- Muskała M. (2019). 'O znaczeniu więzi społecznych w procesie resocjalizacji' [About the importance of family ties in the process of social rehabilitation]. *Studia Edukacyjne* 52, s. 107–125.
- Muskała M. (2020). 'Relapses in the process of desistance from offending'. *Interdisciplinary Contexts of Special Pedagogy* 31, s. 319–338.
- Nugent B. i Schinkel M. (2016). 'The pains of desistance'. *Criminology & Criminal Justice* 16(5), s. 568–584.
- Paternoster R. i Bachman R. (2015). 'Within-individual change in arrests in a sample of serious offenders: The role of identity'. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology* 1(4), s. 385–410.
- Paternoster R. i Bachman R. (2017). 'Human agency: The missing element in the theory of desistance'. W A. Blokland, V. van der Geest (red.) *The Routledge International Handbook of Life-Course Criminology*. London, New York: Rutledge, s. 29–42.
- Paternoster R. i Bushway S. (2009). 'Desistance and the "feared self": Toward an identity theory of criminal desistance'. *The Journal of Criminal Law and Criminology* 99(4), s. 1103–1156.
- Paternoster R., Bachman R., Bushway S., Kerrison E. i O'Connell D. (2015). 'Human agency and explanations of criminal desistance: Arguments for a rational choice theory'. *Journal of Developmental Life Course Criminology* 1(3), s. 209–235.
- Piquero A.R. (2004). 'Somewhere between persistence and desistance: The intermittency of criminal careers'. W S. Maruna i R. Immarigeon (red.) *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration*. New York: Routledge, s. 102–128.
- Rocque M. (2014). 'The lost concept: The (re)emerging link between maturation and desistance from crime'. *Criminology and Criminal Justice* 15(3), s. 340–360.
- Rocque M. (2017). *Desistance from Crime: New Advances in Theory and Research*. New York: Palgrave MacMillan.
- Rocque M. (2021). 'But what does it mean? Defining, measuring, and analyzing desistance from crime in criminal justice'. W *Desistance from Crime. Implications for Research, Policy, and Practice*. Washington: National Institute of Justice. Dostęp online: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/301497.pdf> [12.10.2022].
- Rocque M., Posick C. i Paternoster R. (2016). 'Identities through time: An exploration of identity change as a cause of desistance'. *Justice Quarterly* 33(1), s. 45–72.
- Rutter M. (1996). 'Transitions and turning points in developmental psychopathology: As applied to the age span between childhood and mid-adulthood'. *International Journal of Behavioral Development* 19(3), s. 603–626.
- Sampson R.J. i Laub J.H. (1993). *Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Sampson R.J. i Laub J.H. (2008a). 'A general age-graded theory of crime: Lessons learned and the future of life-course criminology'. W D.P. Farrington (red.) *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending. Advances in Criminological Theory. Vol. 14*. New Brunswick, London: Transaction Publishers, s. 165–181.
- Sampson R.J. i Laub J.H. (2008b). 'Desistance from crime over the life course'. W J.T. Mortimer i M.J. Shanahan (red.) *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, s. 295–309.
- Sampson R.J. i Laub J.H. (2016). 'Turning points and the future of the life-course criminology: Reflections of the 1986 Criminal Careers Report'. *Journal of Research in Crime and Delinquency* 53(3), s. 321–335.
- Shapland J. i Bottoms A. (2011). 'Reflections on social values, offending and desistance among young adult recidivists'. *Punishment & Society* 13(3), s. 256–282.
- Shover N. (1983). 'The later stages of ordinary property offender careers'. *Social Problems* 31(2), s. 208–218.
- Shover N. i Tompson C.Y. (1992). 'Age, differential expectations, and crime desistance'. *Criminology* 30(1), s. 89–104.
- Shulman E.P., Smith A.R., Silva K., Icenogle G., Duell N., Chein J. i Steinberg L. (2016). 'The dual systems model: Review, reappraisal, and reaffirmation'. *Developmental Cognitive Neuroscience* 17, s. 103–117.
- Skardhamar T. i Savolainen J. (2014). 'Changes in criminal offending around the time of job entry: A study of employment and desistance'. *Criminology* 52, s. 263–291.
- Skardhamar T., Savolainen J., Aase K.N. i Lyngstad T.H. (2015). 'Does marriage reduce crime?'. *Crime Justice* 44(1), s. 385–446.
- Sparkes A.C. i Day J. (2016). 'Aging bodies and desistance from crime: Insights from the life stories of offenders'. *Journal of Aging Studies* 36, s. 47–58.
- Steinberg L. (2008). 'A social neuroscience perspective on adolescent risk-taking'. *Developmental Review* 28(1), s. 78–106.
- Strang N.M., Chein J.M. i Steinberg L. (2013). 'The value of the dual systems model of risk-taking'. *Frontiers in Human Neuroscience*. Dostęp online: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnhum.2013.00223/full> [12.10.2022].
- Szczepanik R. (2017). '„Otworzyło mi się wtedy okno na inny świat. Otworzyło mi to oczy na moje życie”. O wydarzeniach (punktach zwrotnych) inicjujących próby zerwania przez recydywistów z przestępczym stylem życia' ["A window onto a different world opened up for me then. My eyes opened and I saw my life": On the turning points in breaking away from the world of crime]. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne* 1(4), s. 238–255.
- Ulmer J. i Steffensmeier D. (2014). 'The age and crime relationship'. W K. Beaver, J. Barnes i B. Boutwell (red.) *The Nurture versus Biosocial Debate in Criminology: On the Origins of Criminal Behaviour and Criminality*. London: Sage Publications, s. 377–396.
- Weaver B. (2019). 'Understanding desistance: A critical review of theories of desistance'. *Psychology, Crime & Law* 25(6), s. 641–658.

- Włodarczyk-Madejska J. i Wzorek D. (2021). 'Różne drogi, różne wzory. Typologie trajektorii przestępczych' [Different paths, different patterns: Typologies of criminal trajectories]. W W. Klaus, I. Rzeplińska, P. Wiktorska, M. Woźniakowska-Fajst (red.) *Karierowicze kryminalni. Aktywność przestępcza w dalszych losach nieletnich* [Criminal careerists. Criminal activity in the subsequent fate of juveniles]. Warszawa: INP PAN, s. 227–290.
- Wyse J.J.B., Harding D.J. i Morenoff J.D. (2014). 'Romantic relationships and criminal desistance: Pathways and processes'. *Sociological Forum* 29(2), s. 365–385.

Źródła internetowe

- McNeill F., Farrall S., Lightowler C. i Maruna S. (2012). *How and Why People Stop Offending: Discovering Desistance*. Scotland Institute for Research and Innovation in Social Services. Dostęp online: <https://www.iriss.org.uk/resources/insights/how-why-people-stop-offending-discovering-desistance> [13.10.2022].